

87355

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE ANABİLİM DALI

SİSTEMATİK FELSEFE VE MANTIK BİLİM DALI

HORKHEİMER VE ADORNO BAĞLAMINDA ELEŞTİREL TEORİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Caner ÇİÇEKDAĞI

DANIŞMAN: Doç. Dr. A. Kadir ÇÜÇEN

787355

BURSA 1999

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	i
Giriş.....	1
1.Bölüm: FRANKFURT OKULU'NUN KURULUŞU ve ELEŞTİREL TEORİNİN OLUŞUMU.....	3
1. FRANKFURT OKULU'NUN TARİHÇESİ.....	3
2. ELEŞTİREL TEORİ'NİN OLUŞUMU.....	7
2.1. Eleştirel Teori'nin Tarihçesi.....	7
2.2. Eleştirel Teori'nin Marksist Arka Planı.....	10
2.3. Eleştirel Teori'nin Evreleri.....	13
2.4. Eleştirel Teori'nin Amacı.....	15
2.Bölüm: ELEŞTİREL TEORİNİN TEMEL YAKLAŞIMLARI.....	18
1. MADDECİLİĞİ ve DİYALEKTİK ANLAYIŞI.....	18
2. YÖNTEM OLARAK "ELEŞTİRİ" ANLAYIŞI.....	20
3. PSİKANALİZ ile MARKSİZMİ BİRLEŞTİRME ÇABALARI.....	22
4. SANAT ANLAYIŞI.....	25
3. Bölüm: ELEŞTİREL TEORİNİN EGEMEN İZLEĞİ: AYDINLANMA ve AKIL ELEŞTİRİSİ.....	29

1. GELENEKSEL ve ELEŞTİREL TEORİLER: BİR POZİTİVİZM	
ELEŞTİRİSİ.....	29
2. AKIL ELEŞTİRİSİ.....	33
2.1. Kavramın Eleştirel Betimlenmesi.....	33
2.2. Birey ve Akıl.....	36
3. AYDINLANMA ELEŞTİRİSİ.....	38
4. KÜLTÜR ENDÜSTRİSİ: KİTLELERİN ALDATILMASI OLARAK	
AYDINLANMA.....	43
4.1. Kavramın Anlamı.....	43
4.2. "Meta"laşma ve "Şey"leşme.....	46
5. FELSEFE'YE DÜŞEN GÖREV.....	51
Sonuç.....	55
Kaynakça.....	57

Özet

Felsefe tarihinde "Eleştirel Teori " olarak anılan Frankfurt Okulu'nun düşünce ve yöntem anlayışları elimizdeki çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Okul üyesi tüm düşünürler yerine en etkili olan Max HORKHEİMER ve Theodor W. ADORNO'nun teoriyi oluşturan düşünceleri ele alınmıştır. Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Frankfurt Okulu'nun ve Eleştirel Teori'nin tarihçesi, oluşumu, özellikleri ve amaçları gibi tarihsel bilgilere ağırlık verilmektedir. Bu bölümün amacı Eleştirel Teori'yi oluşturan arka planı, koşulları ve teorinin amacını anlamak, belirtmektir. Sol Hegelci'lerin takipçisi olan okul üyeleri başlangıçta Marksizmin ekonomik yorumuna ağırlık verirken, Horkheimer'le birlikte Batı Marksizm'ini de arkasına alan, daha felsefi ve Hegelci bir Marksizme yönelmiştir. Marksizm de dahil tüm kapalı felsefe sistemlerine tepki göstermişlerdir. Diyalektik eleştiri temel yöntemleri olmuş ve bütüncü anlayışlardan kaçınmışlardır. Amaç olarak çeşitli disiplinleri bütünleştirme, ideoloji eleştirisi ve teori-pratik birlikteliğini almışlardır.

İkinci bölümde Eleştirel Teori'nin söylemlerinde hakim olan anlayışlar ve değişik toplumsal felsefe konularına olan yaklaşımları ele alınmıştır. Okulun maddeciliği ve diyalektik anlayışında özne-nesne ayırımına karşı olduğunu, tümelin karşısında tikeli öne çıkardığını ve diyalektik dolayım kategorisini vurguladığını görmekteyiz. Kaba materyalizme de metafiziğe de karşıdırlar. Eleştiriyi bir yöntem olarak kullanırken de içkin ve aşkın eleştiri ayrımı yaparlar. İçkin eleştiri olması gereken yöntemdir, çünkü ele alınan olgu aşkın eleştirideki gibi dışarıdan bir ölçütle değil, içeriden bir ölçütle değerlendirilir. Bu da nesnenin değişik dolayımını verir. Psikanaliz ile Marksizmi birleştirmeyi özellikle Fromm ele almıştır. Böylece Marksizmin eksik bıraktığı bireysel ve psikolojik yan onun toplumsal görüşünü tamamlayacaktır. Anaerkil ve özgür bir toplum görüşünü savunmuştur ve insanın doğasında rekabetçi birey tipinin olmadığı düşüncesi özgün olarak ileri sürülmüştür. Adorno sanat konusunda öne çıkan isimdir. Sanat anlayışlarında, politik devrimci ve işlevsel sanatı reddederler. Sanat toplumun çarpıklığı, çelişikliği ve uzlaşmazlığına rağmen bir görünüş olduğu için bu olumsuz özelliklerin üzerindedir ve bir mutluluk vaadini içerir. Sanat ideal toplum özleminin son sığınağıdır.

Üçüncü bölümde, pozitivism, akıl, aydınlanma ve kültür eleştirisi ele alınmaktadır ki bunlar Eleştirel Teori'yi tanımlayan temel konulardır. Eleştirel Teori kendisini çeşitli disiplinleri eleştirme yoluyla ifade etmiş, aydınlanma ve kültür eleştirileri de başat öge olmuştur. Beş alt başlıkta ele alınan bu bölümün sonunda felsefeye düşen görev betimlenmektedir. Bu son bölümün içeriğini incelersek öncelikle pozitivism eleştirisini görmekteyiz. Pozitivism, bilinç ile nesne arasındaki mutlak ayrıma dayanmaktadır. İnsana ve varlığa mekanik olarak yaklaşmakta, öz ve görünüş ayrımı yapmamaktadır. Olgu - değer ayrımı yaparak bilgiyi insan istemlerinden ayırır. Ayrıca pozitivismi, yaşamı tam ve doğru anlamamakla, olgularla yetindiği için varolan düzeni olumlamakla ve teknokratik egemenliği savunmakla eleştirir. Akıl eleştirisi bölümünde, öznel ve nesnel akıl kategorileri yaparak, öznel aklın araçsal ve faydacı olduğunu, pozitivismin ve teknolojik egemenliğin bunun sonucu çıktığını belirtirler. Nesnel akıl ise amaçsal, anlama yönelik, fayda gütmeyen felsefi akıldır ve öznel aklın egemenliği altına girerek unutulmuştur. Olması gereken iki aklın diyalektik birliğidir. Aydınlanma eleştirisi ise aslında bir Batı Uygarlığı ve teknoloji eleştirisidir. Aydınlanmanın temel düşüncesi "doğaya egemen olma"dır ve bu egemenlik düşüncesi insana da genelleşmiştir. Bireyi yok etmiş ve atomlaştırmıştır. Ayrıca özne ile doğayı birbirinden kesin olarak ayırmıştır, yeni bir sömürü biçimi yani teknolojik rasyonalitenin egemenliği oluşmuştur. Günümüzde artık temel çelişki sınıf çatışması değil, insan-doğa çatışmasıdır. Kültür eleştirisini yaparken aslında bir ideoloji eleştirisi yapmaktadırlar. Çağdaş kapitalist toplumlarda kültür her yönüyle bütüncül, kuşatıcı ve bireyi uymaya, sistemi devam ettirmeye yöneliktir. Her şeyin yeri, zamanı ve görevi bellidir. Her şey para ve mal olarak belirlenmiştir, insan ve birey kalmamış, her şey özdeşleşmiş tektipleşmiştir. Bu arada insan da "şey"leşmiş ve nesne haline gelmiştir. Kitle kültüründe artık tikel ancak genele uymakla hayatta kalabilmektedir. Felsefenin olumsuzlayıcı ve eleştirel yapısı sayesinde ideoloji ve onun yarattığı yanlış bilinç durumu ortaya çıkarılabilir. Felsefe bunu yaparken de öznel aklı değil, nesnel aklı ön plana çıkarmalı, doğaya egemen olmaya değil onu anlamaya çalışmalıdır. Tüm bunları gerçekleştirecek olan tarihin devrimci öznesi, Eleştirel Teori tarafından başlarda proletarya iken en sonunda bundan uzaklaşarak karamsar bir sona varılmıştır.

Önsöz

1989 yılında başlayan reel sosyalizmin çöküşü tüm dünyanın dengesini alt üst etti. Bir yandan gecikmiş milliyetçilik duygularıyla birbirine düşen eski sosyalist ülkeler, öte yandan globalleşme ve tek kutuplaşma sürecine giren bir dünya oluştu. Bu arada bir çok teorisyeni ve konuya ilgi duyan insanı da, sosyalizmin ya da Marksizmin geleceği ve iç hesaplaşmaları ilgilendirmekteydi. İyi ya da kötü bir çok yorum yapıldı ama yıkılmış bir binanın tozu dumanı altında yapılan bu değerlendirmelerin objektifliği su götürmektedir.

Tam da bu sürece denk düşen bu ortamda, yıllar öncesinden Marksizmin bunalımını görüp, onun özgürlükçü ve diyalektik yanlarını ortaya çıkaran, Marks'ı politik kuramcı olarak değil, filozof olarak ele alan Frankfurt Okulu'nu incelemek bana cazip göründü. Değerli hocalarım Doç. Dr. Ahmet CEVİZCİ ve Doç. Dr. A. Kadir ÇÜÇEN'in de yönlendirmeleriyle bu konuya yöneldim. Horkheimer ve Adorno'nun doğrudan eserleri pek dilimize çevrilmemiş ama üzerine yazılmış olan kaynaklar yeterince var.

Tezimi hazırlarken bana her türlü yardımı, hoşgörüyü ve kolaylığı gösteren, arkadaşım ve danışmanım sevgili Doç. Dr. A. Kadir ÇÜÇEN'e teşekkürlerimi sunarım. Evlendiğimizden beri benimle birlikte öğrencilik yapan ve dersler konusunda hep beni motive eden, eşim Ruhşel'e minnettirim.

Caner ÇİÇEKDAĞI

Bursa 1999

Giriş

Yaşadığımız çağda teknolojinin gelişimi, her ne kadar ülkemizde o kadar olmasa da, hepimizin başını döndürmektedir. Cep telefonları, uydu kanalları, bilgisayarlar, internet ve kullandığımız araçlardaki her türlü elektronik donanım yaşantımızı alabildiğine rahatlatmaktadır. Sinemaya gittiğimizde, özel efektleri bol, görsel bir şenlik sunan ve hayal dünyamızın sınırlarını zorlayan filmler artık tercih sıramızın başlarında yer alıyor. Bir kitabı alırken ya da okurken yine “acaba beni ne kadar eğlendirir” ya da “işime ne kadar yarar” diye düşünüyoruz. Bir meslek seçerken ya da üniversiteye girerken ölçümüz yine para ve statü olurken, mutlu olma ve isteme arka planda kalıyor. Yaşadığımız bu gerçeklik yakın ya da uzak çevremiz tarafından da desteklenmektedir. Oysa ki herşeyi böyle “teknik rahatlık” ve “fayda” ölçütüne indirmediğimizde, insanı insan yapan temel değerleri kaybediyor ve uzun vadede de etik bir yozlaşmanın içine giriyoruz. Ülkemiz aslında bunun canlı bir örneğidir; son 15 - 20 yıldır bencil, bireyci ve yüzeysel bir yaşam biçimi iyice yaygınlaştı ve ilk çatlaklarını hayali ihracatlar, dolandırıcılar, bankerlerle vermişti. Sonrasında çeteleşmeler, susurluk skandalı ve final olarak da marmara depremini her yönüyle yaşadık.

Tüm bunlar aslında insanı mutlu kılmayı amaçlayan, “fayda” temelli, hesapçı bir akıl anlayışının uzantılarıdır. Ama, “Cehennemin yolları iyi niyet taşlarıyla döşenmiştir” özdeyişinde olduğu gibi insanlığı bugün bu çıkmaza sokan da bu anlayıştır. Eğitimciler iyi bilir; özellikle felsefe gibi teorik ağırlıklı derslerde öğrenciye bir türlü bu dersin gerekliliğini kavratamazsınız. Çünkü çıkar ağırlıklı değerlendirme hepimizin içine öyle işlemiş ve sistem tarafından da yeniden üretilmektedir ki, her şeyi bu çerçevede değerlendirmekteyizdir. Yaşadığımız bu sorunlar tamamen ekonomik ve toplumsal yapı biçimimizden kaynaklanmaktadır. Bugün akli başında hiç kimse eleştirdiğimiz bu zihniyetin dışına taşmayı düşünmez bile, çünkü o zaman yaşama şansı kalmaz.

Bizim bugün yaşadığımız bu sorunlar sadece bize ve bugüne ait değildir; kapitalizmin olduğu her yer ve her zamanda yaşanmış ve yaşanacaktır. İşte Frankfurt düşünürleri de bu türden toplumsal felsefe sorunlarını kendilerine konu olarak almış ve genç Marks'ı kendilerine çıkış noktası yapmışlardır.

Frankfurt okulu terimi aslında görece daha yeni bir terimdir. Almanya'da, 1920'lerde kurulan Sosyal Bilimler Araştırmalar Enstitüsü'nün amacı Marksizmi yeniden düşünsel temelleri üzerine oturtmaktı. Enstitü'nün ilk yıllarında klasik marksist anlayış

hakimdi. Kısa bir süre sonra bir takım nedenlerle yöneticiliğe Horkheimer'in atanmasıyla birlikte, okulun yapısında da önemli değişiklikler olmuştur. Artık, ekonomik, politik araştırma ve yazılar yerine, Marks'ın Hegel etkisindeki ilk yıllarında ele aldığı konular enstitünün egemen yönü olmuştur. Teori ve praksi birleştirmek temel sorunlarıdır. Ama bunun yanı sıra yabancılaşma, şeyleşme, kültür, otorite, nazizm, aydınlanma, diyalektik, özne-nesne dolayımı, düalizm gibi birbirinden çok farklı konuları da ele almışlardır.

Horkheimer'le birlikte oluşan yeni kuramsal çerçeveye "Eleştirel Teori" adı verilmiştir, çünkü Marks'ın ekonomi-politik eleştirisinde kullandığı yöntem benimsenmiştir. Bundan sonra da Frankfurt Okulu adıyla anılacaktır. Okula bir çok düşünür üye olmuştur ama damgasını vuranları sayarsak birkaç kişiyi geçmez. Başta Horkheimer ve Adorno, gençlik üzerine olan etkisiyle Marcuse ve günümüzde son temsilcisi diyebileceğimiz Habermas başlıca isimlerdir.

Bu çalışmamın birinci bölümünde, okulun tarihçesi ve eleştirel teorinin oluşumu ele alınmaktadır. İkinci bölümde, eleştirel teorinin ele aldığı belirgin konular ve yaklaşımlar anlatılmaktadır. Üçüncü bölüm ise Frankfurt Okulu denince akla gelen isimler olan Horkheimer ve Adorno'nun egemen temaları olan, "Aydınlanma" ve "Akıl" eleştirilerine geniş biçimde yer vermektedir. Aslında, aydınlanma ve akıl birbirinden ayrılmayan iki kavramdır. Bunun yanı sıra aydınlanmanın ürünü olan "Pozitivizm" ve "kültür endüstrisi" kavramları hep bu bölümde ele alındı. Biz her ne kadar yapay bir bölümlenmeye gitsek de, okulun ele aldığı tüm konular birbiriyle bağlantılıydı ve örneğin akıl kavramı üçüncü bölümde ele alınmasına rağmen, çalışmanın her yerinde ilişkisi bağlamında anlatıldı. Son olarak da, "birey"e yaklaşımları ve felsefeden ne bekledikleri ele alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

FRANKFURT OKULUNUN KURULUŞU VE ELEŞTİREL TEORİNİN OLUŞUMU

1. FRANKFURT OKULUNUN TARİHÇESİ

Düşünce tarihinde “okul” sözü aslında birbirinden hiç de uzak olmayan iki ayrı anlamı gösterir. Bunlardan birincisi, içinde eğitim ve öğretimin gerçekleştiği kurumu dile getirirken, ikincisi belli bir iç bütünlüğü olan bir “akımı “ ya da “geleneği” vurgular. “Frankfurt Okulu” dendiğinde, aslında bu iki anlamın birlikteliğinden söz etmek gerekir. Çünkü Frankfurt Okulu, bir yandan çağımızın en önemli düşünce akımlarından, geleneklerinden biriyken, diğer yandan eğitim ve öğretim ağırlıklı olmaktan çok araştırma ağırlıklı olsa da, aynı zamanda kurumsal bir yapıya da sahiptir. Bilindiği gibi, düşünce tarihinde, bu iki anlamı birlikte içeren okullar pek de fazla değildir. Antik dönem bir yana, daha çok kurumsallaşmış bir yapısı olmayan akım ve geleneklere rastlanır. Felsefe ve bilim tarihinde “Frankfurt Okulu” ya da “Eleştirel Teori” diye bilinen gelenek, kurumsal olarak, 3 Şubat 1923’te, Frankfurt Üniversitesine bağlı olarak “Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü (Institut für Sozialforschung)” adıyla kuruldu. Aslında bu enstitü, Almanya’da 1920’lerin başlarından beri sol radikal çevrelerin ortaya koydukları akademik kurumlaşma çabalarının bir sonucuydu. Bunun ilk adımı da 1922 yazında düzenlenen “1.Marksist Çalışma Haftası” olmuştur. Bu toplantılara katılanlar arasında George Lukacs, Karl Korsch, Friedrich Pollock ve Karl August Wittfogel vardı ve tartışmaların çoğu Korsch’un “Marksizm ve Felsefe” adlı eseri üzerinde yoğunlaşmıştı. Enstitü’nün kurucusu olarak kabul edilen kişi, solcu bir doktora öğrencisi olan Felix Weil’dir. Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü’nün ilk müdürü Carl Grünberg (1861-1940)’dir. Avusturyalı bir Marksist aydın olan Grünberg, kurucu kadronun yaşları itibarıyla aralarında bir profesör bulunmaması nedeniyle Frankfurt’a davet edilmiş ve Enstitü’nün kurucu müdürü olmuştur. Grünberg, bir Alman üniversitesinde kürsü sahibi olmuş ilk

Marksisttir. Kurumun üyesi olmuş kişiler arasında en önemlileri olarak Karl August Wittfogel, Franz Borkenau, Henryk Grossmann, Friedrich Pollock, Leo Löwenthal, Max Horkheimer, Theodor W. Adorno, Herbert Marcuse, Erich Fromm, Walter Benjamin, Otto Kirchheimer ve Franz Neuman sayılabilir.

Hemen hemen hepsi yahudi olan bu düşünürler arasında çekirdek kadroyu oluşturanlar; Horkheimer, Pollock, Löwenthal, Adorno ve Marcuse'dir. Daha dar anlamda "Frankfurt Okulu" dendiğinde düşünceleri en belirleyici olanlar ise Horkheimer, Adorno ve Marcuse'dir. Eldeki çalışmada ilk iki düşünürün yaklaşımları temel alınmıştır.

Enstitü'nün kuruluşu, Rusya'da Bolşevik devriminin zaferi ve özellikle Almanya'da olmak üzere, merkezi Avrupa Devrimlerinin yenilgisiyle ortaya çıkan özel koşullar içinde yer aldı. Bu kuruluş, oluşan yeni şartlarda, özellikle kuram ve pratik arasındaki ilişkiyi kuracak ve Marksist kuramı yeniden canlandıracak olan sol kanat entellektüeller tarafından duyulan gereksinime bir karşılık olarak görülebilir. "Bir anlamda Enstitü, bir yandan ileri kapitalist toplumlarla ilişkili olarak, Marksist kuramın farklı, ön belirleyici bir biçimde felsefi ve Hegelci yeniden yorumlamalarıyla, diğer yandan Sovyetler Birliğindeki devlet ve toplumun gelişmesinin artan eleştirel bir değerlendirimiyle belirlenen ve *Batı Marksizm'i* olarak bilinen geniş bir düşünce hareketinin bir kısmını oluşturmaktaydı."¹

Frankfurt Okulu düşünürleri için, aralarında doğrudan siyasal bağlantıları olanlar (Alman Komünist Partisi ya da Sosyal Demokrat Parti üyeliği) olsa da, kuramsal çalışmalarda yeni bir şeyler ortaya koymak amacıyla özerk ve bağımsız kalabilmek, vazgeçilmez bir önkoşul sayılagelmiştir. "Bu görece özerkliğin, belirli bazı sakıncaları olsa bile, okulun kuramsal alandaki çalışmalarının başarısında önemli bir yeri vardır."²

Grünberg, 1929'da sağlık nedenleriyle emekliye ayrıldı. 1930'dan itibaren Horkheimer enstitü'nün yeni müdürü oldu. Horkheimer'in müdür olmasıyla birlikte enstitü'nün temel yaklaşımlarında önemli değişimler görüldü. Enstitü, ekonomik ve somut olandan felsefi ve kültürel olana doğru bir değişim geçirdi. Çalışmalarda Horkheimer'in dışında Pollock, Löwenthal, Adorno ve Marcuse'nin ağırlıkları arttı. Almanya' da Nazi-

¹ Bottomore, Tom, *Frankfurt Okulu*, Çev: Ahmet Çiğdem, Vadi Yayınları, Ankara, 1994, s.8

lerin iktidara gelmesiyle enstitü için zor bir dönem başladı. Enstitü'nün üyeleri birer birer Almanya'yı terk etmeye koyuldular. 30 Ocak 1933'te iktidara gelen Hitler, Mart ayında enstitü'yü "devlete karşı eğilimler taşıdığı" gerekçesiyle kapattı ve böylece Horkheimer, Hitler'in üniversiteden attığı ilk profesör olma onuruna erişti. 1934'den itibaren Frankfurt Okulu üyeleri, ABD'de yerleşmenin olanaklarını aramaya koyuldular. 1935 yılında Columbia Üniversitesi'nden davet aldılar ve Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü, New York'ta yeniden kuruldu. Okul 1950'ye kadar ABD'de kaldı. 1950'de Horkheimer ile Adorno Batı Alman hükümetinin davetiyle Almanya'ya döndüler ve Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nü Frankfurt'ta yeniden kurdular. Horkheimer, aynı zamanda, Frankfurt Üniversitesi'ne rektör oldu. Marcuse ve Löwenthal ise ABD'de kaldılar ve bir daha Almanya'ya dönmediler.

Tom Bottomore, Enstitü'nün tarihinde dört farklı dönem belirler. Birincisi, 1923 ile 1933 arasındaki dönemdir. Aynı zamanda bir ekonomi ve toplum tarihçisi olan ilk müdür Grünberg döneminde Enstitü çalışmalarının büyük kısmı gözleme ve pratik konulara ağırlık veren bir karaktere sahipti. Grünberg, açılış bildirisinde, bir toplum bilimi olarak Marksizm düşüncesini ortaya koymuştu. Burada Grünberg, materyalist tarih kavramının ne bir felsefi sistem olduğunu ne de olmayı amaçladığını, nesnesinin soyutlamalar olmayıp, gelişme ve değişme sürecindeki verili somut dünya olduğunu ileri sürmüştür. "Bu dönemin ürünleri olan Wittfogel'in *Çin'de Ekonomi ve Toplum*, Grossman'ın *Birikim Yasası ve Kapitalist Sistemde Çöküş*, Pollock'un *Sovyetler Birliğinde Ekonomik Planlama Denemeleri*, gibi yapıtlar, bu nitelikte çalışmalardır."³

İkinci dönem, Enstitü'nün etkinliklerini yöneten bir ilke olarak Yeni-Hegelci eleştirel teorinin ayırddedici düşüncelerinin açıkça ortaya konduğu 1933 ile 1950 arasındaki sürgün dönemidir. Fikir ve araştırma istemlerinin bu yeniden yönlendirimi, gerçekte birkaç yıl önceden 1930'da Horkheimer'in Enstitü'ye müdür olarak atanmasından sonra başlamıştır. Bu dönemde tarih ve ekonomiden çok felsefe, Enstitü'nün çalışmalarında ağırlıklı bir yer kazanmaktaydı. Bu eğilim, Marcuse' nin 1932'de, Adorno'nun da 1931'den itibaren başlayan Frankfurt Okulu ile gevşek bir birliktelikten sonra 1938'de

² Jay, Martin, *Diyalektik İmgelem*, Çev: Ünsal Oskay, Ara Yayınları, İstanbul, 1989, s.23

³ Bottomore, Tom, *Frankfurt Okulu*, s.9

üye olmalarıyla pekişti. "Enstitü aynı zamanda psikanalize karşı güçlü bir ilgi duymaya başladı ve bu ilgi sonraki çalışmalarında başat bir öge olarak kaldı."⁴

1950'de Enstitü'nün Frankfurt'a dönmesiyle birlikte "eleştirel teori"nin esas fikirleri açıkça birçok temel metinde ortaya kondu ve "Frankfurt Okulu" Alman toplumsal düşüncesi üzerinde önemli bir etki yapmaya başladı. Sonraları, "Yeni Sol"un ortaya çıkışıyla Avrupa'nın büyük bir kısmında ve Enstitü'nün bazı üyelerinin, özellikle Marcuse'nin, ABD'de kalışıyla bu ülkede okulun etkisi yayılmaya başladı. "Bu dönem, Frankfurt Okulunun düşünsel ve siyasal en büyük etkiye sahip olduğu dönemdir ve 1960'ların sonunda radikal öğrenci hareketinin hızlı büyümesiyle zirvesine ulaşmıştır."⁵

1970'lerden başlayarak Enstitü'nün dördüncü dönemi başlamıştır. Bu dönemde okulun etkisi yavaşça çözülmeye yüz tutmuş ve Horkheimer'in 1973, Adorno'nun 1969 ve Marcuse'nin 1979 tarihlerindeki ölümleriyle birlikte artık bir okul olarak varlığını yitirmeye başlamıştır. Son döneminde köken olarak kendisini etkileyen Marksizm'den geniş ölçüde uzaklaşmış görünmesine rağmen, okulun bazı temel kavramları birçok Marksist olan ya da olmayan sosyal bilimcinin yapıtlarına girmiştir. "Marks'ın tarih ve modern kapitalizm kuramlarının yeniden ortaya konan biçimlerinde ve toplumsal bilginin olanaklılığının şartlarının yeniden eleştirisinde, özgün bir şekilde, Jürgen Habermas tarafından da geliştirilmiştir."⁶

Bu çalışmanın konusu olan Frankfurt Okulu, bu çerçevede içinde, ikinci ve üçüncü dönemlerdeki Frankfurt Okulu'dur. Bunun nedeni ise, okulun en temel düşünürlerinin eserlerini bu dönemlerde ortaya koymalarıdır. İlk dönemde bu düşünürlerin belli bir ağırlıkları yoktu. Son dönemde ise artık onlar yaşamıyordu. Bu son dönemin belirleyici düşünürü, okulun ikinci kuşak filozoflarından, Adorno'nun asistanı Jürgen Habermas (d. 1929)'dır. Bu kuşağın diğer önemli isimleri ise, Alfred Schmidt, Oscar Negt ve Alfred Wellmer'dir.

Frankfurt okulu'nun yöntemsel tavır olarak en önemli özelliği, sürekli ortaya koyduğu disiplinler üstü yaklaşımdır. Özellikle, Horkheimer, Adorno ve Marcuse gibi üyeler, yaşamları boyunca, çok farklı alanlarda düşünce üretmişler, üstelik bunlar arasında belirgin bir bütünlüğü sürekli korumuşlardır. Daha genel anlamda, Frankfurt O-

⁴ Bottomore, Tom, *Frankfurt Okulu*, s.9

⁵ Bottomore, Tom, a.g.y., s.9-10

kulu'nun bazı üyeleri belli alanlarda yoğunlaşmış olsalar bile, okul'un genel düşünce çizgisinde bu bütünlük sürekli korunagelmıştır.

"Eleştirel teori" denen adlandırma da zaten yoğun olarak bu bütünlük imgesini ifade eder. Eleştirel Teori, bir anlamda, yararlanılabilecek tüm disiplinlerden yararlanarak genel bir toplumsal felsefe, kuram oluşturma çabasıdır. Aslında Frankfurt Okulu'nun bu disiplinler üstü tavrı ve çok yönlülüğü, kendi içinde modern toplumun dayattığı işbölümüne ve dar uzmanlaşmaya da ciddi bir eleştiri içermektedir.

Okul'un, özellikle en uç biçimde Adorno'nun yazılarında görülen bir diğer tipik özelliği ise dil'e karşı olan tavrıdır. Genel olarak düşünce dünyasında, Frankfurt Okulu'nun ürünlerinin okunması oldukça güç, hatta zaman zaman anlaşılmaz yapıtlar olduğu ileri sürülür. Bu, aslında, hiç de yanlış olmayan bir saptamadır. Bunun nedenini Marcuse, Adorno adına kendisine yöneltilen bir soruya yanıt olarak şöyle açıklar : "Bunun nedeni, olağan dilin, olağan düz yazının, hatta incelmış olanının bile yerleşik toplum yapısı tarafından, bireyin toplumdaki iktidar yapısı tarafından denetlenmesini ifade etme durumunda bırakılacak derecede istila edilmiş olması; bu sürece karşı çıkabilmek için de kullandığınız dilde bu konformizm'den (uymacılık) kopabilmiş olduğunuzu kanıtlamak, bu konuda okuyucunun dikkatini çekmek zorundasınızdır. Bu ise, sentaksta, gramerde, kelimelerinizi hatta tümcelerindeki noktalama işaretlerini kullanmanızda da alışılmışlıktan bir kopma çabası ister."⁷ Adorno'nun, bu anlamda, topluma meydan okumak için onun diline de meydan okuduğunu söyleyebiliriz.

2. ELEŞTİREL TEORİNİN OLUŞUMU

2.1. Eleştirel Teorinin Tarihçesi

Yüzyılımızın başlarında kültür ile uygarlığı, insanlığın tinsel yanılla teknolojiyi birleştirerek, aralarındaki çatışmayı aşmaya çalışan "Modernizm" adında bir akım ortaya çıktı. Modernizmin bu anlamda göze çarpan yanı, birey ile toplumu, duyarlık ile dış dünyayı uzlaştırma çabasıdır. Yalnız bu akım pek fazla gelişme olanağı bulamadan ikinci dünya savaşı ve Nazizm'in yıkıcı etkisine maruz kalmıştır. Bu yüzyılda, felsefi anlamda Modernizmin takipçisi olan tek akım, Marksizm içinde eleştirel konumunu ko-

⁶ Bottomore, Tom, a.g.y., s.11

⁷ Maggee, Bryan, *Yeni Düşün Adamları*, Çev: Mete Tunçay, M.E.B. Devlet Kitapları, İstanbul, 1979, s.98

ruyan Frankfurt Okulu olmuştur. Okul'un görüşlerinin özetlendiği "*Soziologische Exkurse*" (Sosyolojik Gezintiler)'de şöyle demektedirler : "Ruhsallığın ürünü olan kültürü, uygarlıktan ayırıp onun karşısına diken ve yüceltenler, insanca bir dünya yaratmaktan umudunu kesip bitkisel gelişme modellerine başvuranlardır. Bugün uygarlığa karşı kültürü savunanların asıl amacı, kültürel ayrıcalık bölgelerini savunmaktır. Uygarlık bu dünyada hiç sömürü, açlık ve savaş kalmayana dek yaygınlaştığı ve kendini özgülleştirdiği zaman, kültürün bugüne dek boşuna vaat ettiklerini uygarlığın kendisi gerçekleştirecektir."⁸

Okul'un, kültür ve uygarlık kavramlarından, kültürün yüceltilmesine gösterdiği tepki, olasılıkla Nazizm döneminin söylemleri ile Marksizm'in üst yapıyı (kültürü), ekonomik alt yapıya bağlamasına karşıdır. Ayrıca, daha sonra göreceğimiz gibi, diyalektik düşünce üzerinde ısrarla duran okul, kültür ve uygarlık kavramlarını da diyalektik ilişki içinde görmektedir. Günümüz sosyolojisi de bu kavramları birbirinden ayırmamak eğilimindedir. Nermi Uygur şöyle diyor : "İster *kültür*, ister *uygarlık* de, önemli olan ad değil, ne dersin de-*kültür*, özetin özeti: insanın kendisine yaşama gücü sağlamaya yönelik çabaları, ünlü ürünsüz başarıları, başarısızlıkları."⁹

Marks'ın "Eleştirinin silahı, silahların eleştirisinin yerini alamaz mı?" sorusu Eleştirel Teori'nin çıkış noktası üzerine bize bir fikir vermektedir. Tarihçesine baktığımızda Eleştirel Teori'nin temelinde kapalı felsefe sistemlerine karşı duyulan güvensizliğin olduğunu görürüz. Bu yüzden Eleştirel Teori kendisini, diğer düşünür ve felsefeleri eleştirmek yoluyla ifade etmiştir. "Kendisini ifade ederken diyalogları kullanmış, yöntemi de diyalektik biçimde oluşmuştur."¹⁰ Eleştirel Teori'nin kökenleri 1840'lı yılların düşünsel ortamında yatmaktadır. Hegel'in takipçilerinden olan sol Hegelciler, o yılların modernleşme sürecine giren Almanya'sında toplumsal ve siyasal olaylara felsefi bir tarzda yaklaşan ilk kuşaktı. Karl Marks da daha sonra bu grup içinde yer almıştır. Sonraları giderek sol Hegelciler, Marks'ın da paylaştığı felsefi yaklaşım yerine daha bilimsel, daha pozitivist bir yaklaşıma kaymışlardır. İşte Frankfurt Okulu, sol Hegelcilerin ilk kuşağının felsefi ve eleştirel yaklaşımına yönelen bir gruptur denilebilir. Onlar gibi felsefe ile toplumsal analizleri bütünleştirmeye çalışıyorlar, onlar gibi Hegel'in diyalektik yöntemini maddeci bir yöne çevirmeye çalışıyorlardı. Mevcut sistemi praksis

⁸ Bozkurt, Nejat, 20. Yüzyıl Düşünce Akımları, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1998, s.149

⁹ Uygur, Nermi, İçer Dışıyla Batının Kültür Dünyası, Ara Yayıncılık, İstanbul, 1992, s.134

¹⁰ Jay, Martin, Diyalektik İmgelem, s.70

aracılığı ile dönüştürmeyi amaçlıyorlardı. “ Praksis, Marksist literatürde, bireyin, dışındaki denetleyemediği güçlerin yönlendirdiği davranışlarının haricinde, kendi iradesiyle oluşturduğu eylemler anlamına gelir.”¹¹

Frankfurt Okulu'ndan önceki eleştirel teorisyenler ile okul arasında teorik anlamda farklılıklar vardır. İlk kuşak, toplumdaki negatif gücün yani proletarya'nın, felsefi pratiğe aktaracak güç olduğuna inanıyordu. İkinci kuşakla birlikte, proletarya varolan toplumla bütünleşmiş ve negatif güç olma özelliğini kaybetmiştir. “Eleştirel Teorisyenler, bu yüzden proletarya'ya devrimci bir güç olarak güvenmemeye başlamışlardır.”¹²

Horkheimer, 1968 Nisanında, öğrenci hareketleri karşısındaki görüşlerini dile getirirken aynı zamanda değişen siyasal tavrını da ortaya koymaktadır. Marksizm'in, toplumsal dinamikleri anlamak için kaçınılmaz olduğunu ama ulusların iç gelişmelerini ve dış ilişkilerini anlamakta yetersiz kaldığını söylemektedir. Yaşadığımız çağ bireyin görece özelliğini de yok ettiği için, Liberalizm'in, sınırlı da olsa, özgürlükçü yanını korumaktan yana tavır alır. Muhalif unsurlar ne kadar kaçınsa da eleştirdiği koşullarla ve sistemle bütünleşmektedir. Horkheimer, gençliğin uygulamak istediği şiddete ve teröre karşıdır, çünkü sonuçta daha baskıcı bir düzene yol açacaktır. O yüzden sarsak bir demokrasiyi bile devrimin sonucu olacak bir diktatörlükten daha iyi görür. Ona göre “Bireyin sınırlı, anlık özgürlüğünü korumak ve genişletmek, onu tehlikeye atmaktan daha iyidir.”¹³ Özgür dünyayı bir ada olarak görür ve onun Stalinist ya da Faşist diktatörlüklere karşı korunması gerektiğini savunur. Çünkü bu adanın yok edilmesi, eleştirel teorinin de dahil olduğu kültür evreninin yok edilmesi anlamına gelecektir.

Emperyalist dünyanın baskısına karşı başlayan eleştirel teorinin geldiği nokta, Horkheimer'de böyle sonlanır. 1969 yılında Adorno aniden ölür. 1973 yılında da Horkheimer'in kendisi ölür. Öğrenci hareketlerini destekleyerek popüler olan Marcuse, 1979'lu yıllara kadar yazmaya, konuşmaya devam eder. Bugün, Frankfurt Okulu adında olmasa bile, teorinin yaşayan ve en etkili olan genç kuşak üyesi, Jürgen Habermas'tır.

¹¹ Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979, s.245

¹² Slater, Phil, *Frankfurt Okulu*, Çev: Ahmet Özden, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 1998, s.115

¹³ Slater, Phil, a.g.y., s.173-174

2.1. Eleştirel Teori'nin Marksist Arka Planı

Frankfurt Okulu, Marksizmin ekonomik olmayan, felsefi yorumunu öne çıkaran, Hegelci diyebileceğimiz kanadının mirasıdır. İşçi konseyleri düşüncesi, bu tip Marksizme gelişme ortamı sağlamıştır. Lukacs, Gramsci ve Korsch gibi isimler, Marksizmin, Kautsky/Plekhanov'cu yorumuna karşı, diyalektiğin Hegelci köklerini, teori-pratik birliğini öne çıkaran bir Marks yorumu öneriyorlardı. Bu üç isim de, 1919 –1920 yılları arasında çeşitli konsey hareketleriyle ilişki içindeydi ve Marksizmi ne sadece bir “ekonomi–politik eleştirisi”, ne de sadece bir “sosyal devrim teorisi” olarak görüyorlardı. Onlara göre Marksizm temelde bir kültürel kurtuluş hareketidir. Sosyalist devrimi, evrensel kültürün reddi ve aynı zamanda kurtarılması olarak görüyorlardı. İkinci Enternasyonal liderlerinin, Marksizmi kaba bir sosyal Darwinizm'e indirgeyen düşüncelerine karşı sürekli polemik içinde oldular.

Sosyal demokrasi, ikinci büyük savaş öncesi, Sosyalizmi birbirine karşıt iki bakış açısına indirgemişti. Ortodoks Marksizm denilen “Kautsky/Plekhanov” yorumunda, Sosyalizm, kapitalizmin nesnel hareket yasalarının tarihsel olarak zorunlu sonucudur. Buna göre, eğer mülkiyet sistemi değişirse tüm sorunlar kendiliğinden çözülecektir. Bu ekonomik anlayışa karşı doğan “Bernstein” revizyonizm'inde ise Sosyalizm, Fransız Devriminden kalan adalet, eşitlik ve özgürlük gibi kavramların hayata geçirilmesidir. Adil düzen, ekonomik ve siyasal reformların yavaş yavaş birikmesiyle ortaya çıkacaktır.

Bu iki anlayış birbirine zıt görünse bile, o dönemde birbirlerini tamamlamaktadır. Kautsky/Plekhanov çevresi, ideolojik olma yolundaki eleştirilere karşı Marksizmi bir bilim olarak savunuyorlardı. Ama nesnelci teorilerinin pratikte bir faydası yoktu. Bu boşluğu da sendikacılar ve parlamenterlerden oluşan Bernstein çevresi dolduruyordu. Böylece taraflardan biri söz'ü, diğeri eylem'i seçerek bu uzaklığı kapatmaya çalışmışlardır.

Sonuçta, her ikisi de, Marks'taki boyutlardan sadece birini öne çıkararak onu yanlış değerlendirmişlerdir. Oysa ki Marks'ın, Diyalektik Materyalizm'inin iki boyutu vardır. Marks, öncelikle Hegel'in idealizmini eleştirerek, bilinç (tin) denilen şeyin insan bilinci olduğunu ve toplumsal gerçeklik içinde yer aldığını söylemiştir. İkinci olarak Feuerbach'ın mekanik maddeciliğini eleştirerek felsefenin konusu olan varlığın soyut, doğal bir varlık olmayıp, insani ve toplumsal bir gerçeklik olduğunu söylemiştir. Yani bilinç, sonuçta insan bilincidir ama varlık da bilinçli ve toplumsal bir varlıktır. Marks,

1844 Elyazmaları'nda "Düşünce ve varlık, gerçekten birbirinden ayrıdır ama aynı zamanda birlik içindedirler."¹⁴ der. Bilinçle varlık, özne ile nesne diyalektik bir birlik içinde kabul edilmiş, biri diğerinden üstün tutulmamıştır.

Ancak Marks tarafından, özne- nesne, ruh-madde, görünüş-öz ayırımının ortadan kaldırıldığını söylemek de yanlış olur. Descartes'dan başlayıp, Feuerbach'a dek gelen bu ayırımın kalktığı anlayışı, zaten diyalektik düşünceye de aykırı gelir. Tarihsel koşullara baktığımızda, kapitalist toplumlarda, gerçekten de özne ile nesnenin birbirinden kopuk olduğu görülür. Çünkü, insanın kendi yarattığı ürünler, yine kendisinin dışında, denetleyemediği bir güç haline gelmiştir. İnsan bilinci bu varlıkları dışardan kavrayabilir ama içerden kavrayamaz. Marksist literatürde bu olaya "yabancılaşma" (Alienation) adı verilmektedir. Özne ile nesne arasındaki bu ayırım, 19. yüzyıla dek, ya özne nesneye ya da nesne özneye indirgenerek, monist bir yaklaşımla çözümlenmeye çalışılmıştır. Marks, 1844 Elyazmaları'nda, bu genel yabancılaşmanın özellikle proletaryada yoğunlaştığını yazar.¹⁵ Ona göre, işçi sınıfı, felsefedeki bu özne-nesne ayırımını kaldıracak tek güçtür. Çünkü, proletarya, üretim gücüyle toplumun öznesi, ürettikleriyle de nesnesi durumundadır.

İşte, ikinci enternasyonal'dan sonra bu diyalektik özne-nesne anlayışı yitirilmiştir. Plekhanov/Kautsky ekonomik yorumunda, koşullar kapitalizmde önünde sonunda devrimi getireceği için sadece oturup beklemek gerekir. Bu determinist anlayış özneyi dışlamaktadır. Öte yandan, Bemstein'in voluntarist (iradeci) anlayışı ise, koşullardan bağımsız ahlaki idealleri ön plana çıkararak nesneyi dışlamaktadır. "Böylece ya bilinç tarihsiz, ya da tarih bilinçsiz bir biçimde karşımıza çıkmaktadır."¹⁶

Birinci dünya savaşını izleyen yıllarda Macaristan, İtalya, Almanya ve Rusya gibi ülkelerde "işçi konseyleri" kurumu ortaya çıkmıştır. Bu kurumlar, partinin önderliği ya da aracılığı olmadan işçileri doğrudan yönetime getiriyor ve yönetici-yönetilen ayırımını bir anlamda gideriyordu. Lukacs, Korsch, Gramsci ve hatta Rosa Luxemburg gibi daha önceki teorisyenler için bu oluşumlar yeni bir kollektif özneyi temsil etmekteydi. Ekonomi ile siyaset, yönetici ile yönetilen arasındaki kopukluğu giderecek bir oluşum olarak görüyorlardı. Ortodoks Marksistler bu oluşuma kuşkuyla bakmışlardır. Oysa Alman

¹⁴ Marx, Karl, 1844 Elyazmaları, Çev: Kenan Somer, Sol Yayınları, Ankara, 1993, s.145-147

¹⁵ Marks, Karl, a.g.y., s.138-153

idealizminin etkisindeki Lukacs, Korsch ve Gramsci Rus devriminden önce bu yapıyı görmüşlerdi. Gramsci, 1905 ve 1917 Rus devrimini, "Kapital'e karşı devrim" diye niteliyor ve gerçekliğin kendisinin, kapitalizmin yasalarını aştığını söylüyordu. "Marksizmin bekçisi kesilenlerin, Rusya gibi geri bir ülkede devrim olamayacağını söylemelerine karşın, iyi bir yanıt olduğunu belirtiyordu."¹⁷

Lukacs, yukarıdaki üç düşünür arasında Frankfurt Okulu'na en yakın olanıdır. Çünkü, o da okul elemanları gibi, Alman Romantizmi'nden beslenmiştir. Lukacs, Kant'ın bir olanak olarak sunduğu özgürlüğün, devrim yoluyla gerçekleştiğini söylemektedir. "Böylece, özgürlük öznel bir şey olmaktan çıkmış, proletaryanın teori ile pratiği birleştirmesiyle, nesnel gerçekliğe dönüşmüştür."¹⁸ Yine ona göre, bilincin gerçekliğe doğru gitmesi yetmez, gerçekliğin de bilince doğru gitmesi gerekir. Teori ile pratiği birleştirecek olan bu bilinç de proletarya'nın sınıf bilincidir. "Böyle bir durum proletaryanın tarih sahnesine çıkmasıyla birlikte doğdu."¹⁹

Lukacs, Engels'i de eleştirerek, determinist olmakla ve diyalektik karşılıklı ilişki ve etkileşim düşüncesini, yani dolayım kategorisini, göz ardı etmekle suçlar. Engels nesneyi öne çıkardığı için, düşüncüyü izleyici konumuna sokmuş, diyalektik değişimi ve dolayımı imkansız hale getirmiştir. "Gerçekliğin tıpkı kader gibi değiştirilemez olduğu görüşünü de güçlendirmiştir."²⁰ Engels'ten kaynaklanan bu anlayış, Stalin ve Politzer'in formüller şeklinde sıralanan yasalarına ve el kitaplarına dönüşmüştür. Sonuçta, Lukacs, Komintern'de (Komünist Enternasyonal) ağır eleştirilere uğrar. Çünkü, doğa ile tarih arasına, bilimsel ve yönlemsel anlamda farklılık koymak demek, insan iradesinin olayları yönlendirebileceği sonucuna getirmektedir. Sovyet Marksizmi değişmeyen yasaları benimsediği için, "İnsanların yapabileceği bu yasaları keşfetmektir, yoksa onları değiştiremezler."²¹ Sonuçta, Sovyet Marksizmi, sosyal bir Darwinizmi benimsemiş oluyordu. Bunun nedenleri arasında, Avrupa'daki devrim dalgasının düşmesi en önemlisidir. Böylece, insan müdahalesini en aza indirgeyen, doğa bilimlerinden desteklenen düşünce tarzları öne çıktı. Teknolojik akıl, toplumsal diyalektiğin yerini aldı.

¹⁶ Koçak, Orhan, *Horkheimer ve Frankfurt Okulu, Akıl Tutulması*, (Max Horkheimer, Metis Yayınları, İstanbul, 1986) için önsöz, s.22

¹⁷ Koçak, Orhan, a.g.y., s.23

¹⁸ Koçak, Orhan, a.g.y., s.23

¹⁹ Lukacs, György, *Tarih ve Sınıf Bilinci*, Çev: Yılmaz Öner, Belge Yayınları, İstanbul, 1998, s.55

²⁰ Lukacs, György, a.g.y., s.57

²¹ Stalin, J.V., *Diyalektik ve Tarihi Materyalizm*, Çev: İsmail Yarkın, İnter Yayınları, İstanbul, 1992, s.21-22

Tüm bu sürecin sonunda Gramsci hapse atıldı. Korsch, öteki sol sapmalarla birlikte partiden ihraç edildi. Lukacs'da eski yazılarını unutarak, Plekhanov çizgisine döndü. Böylece, kolektif özne ideali, hem teorik hem de pratik olarak yenilgiye uğramıştır. Konseylerin ortaya çıktığı ortamda, kapitalizmin yeniden canlanması göze çarpmaktadır. Fordizm (montaj hattı) ve Taylorizm (emeğin bilimsel örgütlenişi) gibi seri üretim teknikleri insan unsurunu geri plana itince, işçilere dayanan konsey komünizmi de iflas etmiştir. Lukacs, bu gelişmelerden sonra, sınıf bilinci kavramının da değişmesi gerektiğini söyler. Buna göre, sınıf bilinci, artık şu anda mevcut proletaryanın bilinci değil, onlara atfedilen ve olması gereken bir bilinçtir. "Üretim sürecindeki belirli bir tipe yakıştırılan veya akılcı biçimde uygun ve layık görülen reaksiyon, sınıf bilinci demektir."²² Bu bilinci verecek olan da "parti"dir ve böylece tarihin devrimci öznesi, sınıftan, partiye doğru geçmiştir. Parti, teori ile pratik arasındaki dolayımın biçimsel yanıdır. "Partinin, sınıf bilincinin tarihsel yapılanma biçimi ve eylemli taşıyıcısı olduğu anlaşılınca, o artık aynı zamanda mücadele veren proletaryanın ahlakını sırtlanan bir taşıyıcı haline gelir."²³ Parti hem teorinin hem de pratiğin temel şartı olunca da, geriye merkez komitesinin kararlarına uymak kalmaktadır.

İşte, konseylerin çöküşü, proletarya diktatörlüklerinin bürokratik diktatörlüklere dönüşmesi, diyalektik maddeciliğin dondurulması, Marks sonrası Avrupa felsefesi, Schopenhauer'ın kötümserliği ve Nietzsche... Tüm bunlar Horkheimer'in ortamını oluşturan gerçeklerdir. Horkheimer, başlarda, işçi sınıfının birleşeceğine olan inancını yitirmemişti, ama sınıf birleşmedi, aksine bürokratik önderlikler altında iyice ezildi ve faşizmin gelişine ses çıkarmadı.²⁴ Marksizmin birbirinden ayrılmayan, "ekonomi-politik eleştirisi", "diyalektik felsefe'si" ve "siyaset teori'si" başarısız olup birbirinden kopunca, baştaki bütünlük görüntüsünü korumak, anti-sistemik ve parçalı bir felsefeye kalır ki, sonuçta, okul da buna yönelmiştir.

2.3. Eleştirel Teori'nin Evreleri

İlk dönem: 1930 ile 1939 arasındaki ilk dönemde, daha çok Horkheimer ve Marcuse'nin etkili olduğu söylenebilir. Marksizmin, ekonomik yorumuna karşı çıkmış ve idealist burjuva felsefesi eleştirisi yapılmıştır. Adorno'nun Kierkegaard eleştirisi,

²² Lukacs, György, *Tarih ve Sınıf Bilinci*, s.118

²³ Lukacs, György, a.g.y., s. 105

²⁴ Jay, Martin, *Diyalektik İmgelem*, s.35

Marcuse'nin liberalizm ile faşizm arasındaki süreklilikle ilgili yazıları, onların aynı zamanda bu dönemdeki "maddeci" yanlarını ortaya koyar.

İkinci dönem: 1940 ile 1960 arasındaki ikinci dönemde, daha çok Adorno'nun etkili olduğu söylenebilir. "*Minima Moralia*" ve "*Negatif Diyalektik*" adlı yapıtları bu dönemin ürünleridir. Adorno, özellikle "olumsuzlama" kavramını, felsefesinin merkezine yerleştirir. Horkheimer ve Adorno, "*Aydınlanma'nın Diyalektiği*"nde, toplum-doğa ilişkisi konusunda bu kavramdan yararlanmışlardır. "Aydınlanma, bilimsel düşünce ve teknoloji, bir yandan insanı özgürleştirirken, öte yandan bir başka tutsaklığa yol açabilir. Toplumsal kurumlar ve teknoloji'den oluşan bir doğa, insanın asıl doğasını yok ederek, onu tutsak etmiştir."²⁵ İşte, Adorno, tam da burada tutsaklıktan kurtulmanın yolu olarak negatif bir diyalektiği önerir. Horkheimer gibi sadece faşist ve komünist rejimleri değil, Avrupa'daki liberal demokratik sistemleri de totaliter toplumlar kategorisine sokar. Totaliterdir, çünkü her şey kavramsallaştırılmış, her şeyi açıklayan bütüncül sistemler kurulmuştur. Adorno'ya göre, bu durumda, alternatif bir felsefe tek çıkar yoldur. Bunu da, kavramları ele alıp çatlatacak olan "negatif diyalektik" yapacaktır.

Üçüncü dönem: 1960 ile 1971 arasındaki son dönemde, Marcuse, ABD'deki devrimci gelişmeleri kavrayabilecek somut bir yaklaşım oluşturmuştur. Psikanaliz'den yararlanmış ve kurama biyolojik-psikolojik bir temel oturtmaya çalışmıştır. Ama bu son dönemi asıl belirleyen ve yenileyen, Habermas ve Offe'nin siyasal çözümlenmeleri olmuştur. Habermas'la birlikte kuramın gündemine iktisat, siyaset, dil ve iletişim konuları girmiştir. Habermas günümüzü değerlendirirken bir tespit yapmış ve kapitalist toplumların dönüşümüne yol açacak bunalımın, artık Marks'ın belirttiği gibi ekonomik bir bunalım değil, siyasal ve ideolojik alanda, yani kültürel bir meşruluk bunalımı olarak patlak vereceğini söylemiştir. Okul'un yeni kuşağından olan, Oskar Negt ve Hans Jürgen Krahl gibi pek çok isim sonradan yeni Batı Alman sol'una katılmışlardır. Habermas'ın da 1971'de Starnberg Enstitü'süne geçmesiyle Frankfurt Okulu son bulmuştur, ancak düşünceleri hala sürmektedir. Başta da söylediğimiz nedenlerden dolayı, bizim bu incelemede ele alacağımız dönemler ilk ikisi olacaktır.

²⁵ Horkheimer, Max & Adorno, Theodor W., *Aydınlanmanın Diyalektiği (I. Cilt)*, Çev: Oğuz Özügül, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1995, s.46-60

2.4. Eleştirel Teori'nin Amacı

Çeşitli disiplinleri birleştirme-bütünleştirme: Horkheimer, ilk yazılarından beri çeşitli disiplinleri birleştiren bir yaklaşımı savunmuştur. Bütünlük anlayışı, düzenleyici bir ilke olarak yer tutmaktadır. Horkheimer, öznel-nesnel akıl ayrımı yaptıktan sonra, bunların birlikteliğini savunur ki, bu bütünlük fikrini de içermektedir.²⁶ Toplumsal felsefenin sonuçları, ampirik bilimlerle sınanmalı, böylece bu alanlar birleştirilmelidir. Felsefi kategorileri göz önünde tutmayan bilimsel olgular, bütünlükten ve gerçeklikten kopuk kalırlar. Oysa diyalektik yöntem, gerçekliğin olumsuz yanlarını vurgulayarak, olguların kısıtlılıklarını ve olanaklarını gösterir. "Aslında her olgu, diyalektik anlamda bir kısıtlama ve olumsuzluktur, ama çeşitli imkanları da içinde barındırır."²⁷

Adorno'da da, Benjamin etkisiyle bir bütünsellik fikri oluşmuştur. Hem "bütünsellik" hem de "dolayım" kategorilerini kullanır. Ama, onun "bütün"den anladığı, tikelin ötesinde ya da üstünde değil, bizzat tikelin içinde bütünü aranmasıdır. "En bireysel olan, en genel olandır."²⁸ Bütün, yekpare değil parçalı bir bütündür ve parçaları da ancak bütünle ilişkisi içinde anlaşılabilir. Ama bütünü fazla yüceltmek de, bütünü görünümlüğüne ardına gizlenen tikelin çıkarına teslim olmak anlamına gelir. Lukacs'ın, SSCB'de "Sosyalizm'in kuruluşunu" çağın bütünleştirici doğrusu olarak görmesi, tikelin çıkarına teslim olmaya bir örnek oluşturmaktadır.²⁹

İdeoloji eleştirisi: Frankfurt Okulu'nun çalışmalarının çoğunu "ideoloji eleştirisi" olarak niteleyebiliriz. Ama, ideoloji onlara göre, bir sınıfın ya da siyasi akımın sistematik dünya görüşü, anlamına gelmemektedir. Daha çok, Marks'ın, "yanlış bilinç", "yanılsama" ve "fetişizm" olgularının tanımlamalarıyla, Nietzsche ve Freud'un düşüncelerinin sentezinden oluşur. Bunların sentezinden oluşan ideoloji tanımı, görünüşle gerçeklik arasında uzaklık olduğunu varsayar. Yanlış bilinç olgusuna en iyi örnek "adalet" kavramıdır. Adalet normatif olarak doğru bir kavramdır ama gerçekleşmiş olarak görmek yanlıştır, yanlış bilinçtir. Yanılsama olgusuna örnek ekonomik kategorilerdir. İnsanlar arası ilişkiler, kapitalizmde "şeyler" arası ilişkilere dönüşmüştür. İnsan, insanlığını yitirerek şey'e, nesneye dönüşmüştür. Bu nesnel olgunun ardında yitik bir insani gerçeklik

²⁶ Horkheimer, Max, *Akıl Tutulması*, Çev: Orhan Koçak, Metis Yayınları, İstanbul, 1986, s.202

²⁷ Horkheimer, Max, a.g.y., s.46

²⁸ Adorno, Theodor, W., *Minima Moralia*, Çev: Orhan Koçak-Ahmet Doğukan, Metis Yayınları, İstanbul, 1998, s.47

²⁹ Koçak, Orhan, *Horkheimer ve Frankfurt Okulu*, s.46

vardır, bir yanılısamadır. Nietzsche, dinsel ve felsefi kategorilerin kökenindeki vahşet, iktidar ve denetim tutkusunu göstermiştir. Freud da bu vahşetin rafine edilmesi, yüceltilmesiyle, nasıl şefkate ve insan ilişkilerine dönüşebileceğini anlatmaktadır.

Eleştirel Teori düşünce ile gerçeklik arasındaki açıklığı ölçmeyi amaçlamaktadır ve yöntem olarak da içkin eleştiriyi kullanır. İdeoloji eleştirisi'nin yöntemi olan içkin eleştiride, eleştiri, nesnenin dışındaki bir ölçüte dayanmaz çünkü bu özne-nesne düalizmini getirir. Oysa okulun anlayışında özne ile nesne, hem aynıdır hem de farklıdır, yani çelişkilidir. İçkin eleştirinin karşıtı olan aşkın eleştiri, pozitivism'de olduğu gibi dışsal ölçütlere ve "olgu"lara dayanır. Varolan gerçekliği (yanılısamayı) olumladığı için sömürüyü de meşrulaştırır.

Sonuçta, okulun ideoloji eleştirisinin, Batı uygarlığının tümüne, Aydınlanmaya, yani tamamıyla kültür eleştirisine yöneldiğini ve bunu amaçladığını söyleyebiliriz.

Teori-pratik ilişkisi: Horkheimer, pratik kavramının sadece siyasal değil, epistemolojik anlamı olduğunu da söyler. Ona göre, doğruluğu ölçmenin aracı, pratiktir. İnsan ve toplumla ilgili düşüncelerin – teori'nin – doğrulanması için laboratuvar deneyleri yetmez, inançların da belirleyici olduğu mücadelelere bakılmalıdır. Düşünceler ve idealler, tarihsel mücadeleler içinde tanımına kavuşur ve doğrulanır. O halde, eylemi düşünceden sonra gelen bir şey olarak görmek yanlıştır. "Bilme süreci, teori kadar tarihsel irade ve eylemi de gerektirir."³⁰

Horkheimer, doğru teorinin sadece ait olduğu sınıf için değil, tüm sınıflar için doğruluk taşıdığını söyler. Ona göre, bir teorinin doğruluğunu sadece biçimsel ölçütlerle değil, ilerici güçlerle ilişkisine bakarak da belirlemelidir. Eleştirel teorisyenin görevi de, ezilen sınıflara, tarihin devrimci öznesi olduklarını fark ettirmektir. Horkheimer'in bu söylemleri, Lukacs ya da Gramsci'nin düşüncelerine çok yakındır. Hatta çok eleştirdiği pragmatizm'in, doğruluğu uygunlukta, başarı, eylem ve iş'te bulma anlayışına kendisi de düşer. "Doğru teori, doğru pratiği yürüten sınıfın teorisidir; doğru pratik de, doğru teoriye sahip olan sınıfın pratiğidir."³¹ Horkheimer, bu döngüsellikten, proletaryanın sınıf çıkarlarının evrensel çıkarlar olduğunu söyleyerek sıyrılmaya çalışır, ama bu sefer de proletaryanın kendi sınıf çıkarlarını bile koruyamadığı bir realiteye düşer.

³⁰ Koçak, Orhan, *Horkheimer ve Frankfurt Okulu*, s.53

³¹ Koçak, Orhan, a.g.y., s.54

Horkheimer'de, Eleştirel Teori'nin ele aldığı özne olarak birey, soyut bir birey değil, belli bir sınıfla çatışma içinde olan, diğer insanlarla ve toplumla ilişki içinde olan bir bireydir. Bu bireyi mutlak bir çıkış noktası yapmak, hem bir yanılsama hem de bir ideolojidir. Çünkü, bu burjuva bireyinin sahip olduğu sınırlı özgürlük, tam bir özgürlük-müş gibi gösterilir.³² Akılcı bir toplumsal düzen düşüncesine cevap verebilecek birey umudu, proletarya sınıfındadır. Ama toplumsal koşullar ve yapılanmalar yüzünden proletarya bile bu bilince sahip olmayabilir. Proletaryanın, gruplara ve bireylere bölünmesi, kolektif bir öznenin oluşmasını önler, bilinci bulanıklaştırır ve sonuçta pratikle teoriyi gitgide birbirinden uzaklaştırır.

Savaştan sonra, Horkheimer'in "otöriter devlet kapitalizmi" ile ilgili yazısı, son devrimci ruhunu yansıtır. Proletarya devriminin açacağı, konsey komünizmi özgürlüğünü yüceltir ve kapitalizmi eleştirir. İşçi konseyleri deneyiminin sona eriyişle birlikte, Horkheimer gitgide devrimci ruhunu yitirir.

---

³² Horkheimer, Max, **Akıl Tutulması**, s.190

İKİNCİ BÖLÜM

ELEŞTİREL TEORİ'NİN TEMEL YAKLAŞIMLARI

1.MADDECİLİĞİ VE DİYALEKTİK ANLAYIŞI

Frankfurt Okulu'nun epistemolojisinin en önemli özelliği idealizm-materyalizm ikilemindeki konumlanışıdır. Özellikle Horkheimer ve Adorno için bu temel ikilem aşılması gereken bir ayrımdır. Ayrıca her ikisi de, Hegel'de ve özellikle Marks'ta bu ayrımın aşılması yolunda çok önemli bir potansiyel bulur. İdealist Hegel – materyalist Marks şeması içinde pek akla yatmayan bu yaklaşım, aslında Hegel, Marks ve sonrasında Frankfurt Okulu'nun "diyalektik" anlayışlarından kaynaklanmaktadır. İster idealizm, ister materyalizm içerikli olsun, diyalektik bu ikilemi aşma gücünü içinde taşır.

Horkheimer ve Adorno, özne ve nesneyi mutlak olarak ayıran kaba materyalizme ve bu ikisinin özdeşliğine dayanan metafiziğe karşıdırlar. Ancak, materyalizmi de metafiziği de reddetmezler. Diyalektik'te her ikisine de yer vardır. Bunun temelini de, Marks'ın 1844 *Elyazmaları*'nda, düşünce ile gerçekliğin hem ayrı hem de birlik içinde olduğunu söylemesinde bulurlar.

Aslında Horkheimer ve Adorno'nun temel çabası, tikel olana, içinde var olduğu genel (bütün) olanda bir hareket alanı sağlamak ve genelın tikel üzerindeki egemenliğini kırmaya çalışmaktır. İçinde ağır basan yan olarak, yanlış barındıran ve tümüyle yanlış olan, genel içinde tikelin yaşaması umudu, tikelin kendisinin özerkliğine bağlıdır. Burada "genel" ile anlatılmak istenen, "toplumsal yapı", "totalite" ve "düzen"dir. "Tikel" ise bu bütünün parçası ya da parçaları anlamında, "birey"den "sınıf"a kadar genişleyebilen bir olguyu içermektedir. Tikel, genelın içinde var olmak durumundadır, onun dışında bir varoluş tikel için olanaklı değildir. Ancak söz konusu özerkliği sayesinde tikel, genel içinde ve ona teslim olmadan varlığını koruyabilir, geneli değişime zorlayabilir. Frankfurt Okulu'nun bu içsel kurgusu, üyelerinin düşünce ürettiği her alanda olduğu gibi epistemolojilerinin de temelidir. Adorno için düşünce nesnenin bir kopyası ya da bir

yansıması değildir, tersine nesnenin kendisinden çıkar. Özne ile nesne ilişkisi, ne bir ikilem ne de mutlak bir birliktir, birbirine indirgenemezler.

Horkheimer ise geleneksel teori içinde gördüğü Hegel metafiziğini, özne ile nesneyi özdeş görmekle, mutlak varlığın üstünlüğüne dayalı bir söylemde olmakla eleştirir. Ancak Horkheimer, Hegel'in özdeşlik teorisine karşı olduğu kadar, 19.yüzyılda Hegel'e bu konuda yöneltilen eleştirilere (pozitivistlerin) de karşıdır. "Horkheimer, hem özne ile nesnenin özdeşliği teorisinden uzak kalabilen hem de özneye deneyimleriyle verilenin ötesine gitme hakkı tanıyan bir epistemolojinin mümkün olduğunu savunur."³³

Bir anlamda Adorno ve Horkheimer epistemolojisinin temel özelliği, bilincin göreliliği özerkliğini savunan bir materyalizm oluşudur. Tikel – genel diyalektiği içinde materyalizm, aslında öznenin yanlış bütün içinde kalmasını sağlayan ve onu, o bütün dışında hiçbir şey olmadığı konusunda ikna eden ve ayaklarını yere bastıran, olumlu anlamda bir ayakbağıdır, denilebilir. Adorno ve Horkheimer, diyalektiği Hegel ve Marks'tan farklı bir biçimde tanımlarlar. Onlara, Hegel ve Marks'ın diyalektikleri iki ucu kapalı, tamamlanmış diyalektiklerdir. Hegel'in diyalektiği burjuva devletinde, Marks'ın diyalektiği ise komünist toplumda son bulur. Oysa Adorno ve Horkheimer için diyalektiğin tamamlanacağını düşünmek diyalektiğin kendisiyle çelişir.

Horkheimer, "açık uçlu diyalektik" kavramını kullanır. "Açık uçlu diyalektik, akla uygun olanın tarihin herhangi bir noktasında tamamlanmış olduğunu kabul etmez, sadece düşünceleri sonuna kadar geliştirmek ve nihai sonuçlarına ulaştırmakla çelişkileri ve gerilimleri giderebileceğini, tarihsel dinamiği sonucuna ulaştırabileceğini düşünmez."³⁴ Adorno'nun kavramı ise "negatif diyalektik"dir. Ona göre diyalektik, özdeşsizliğin tutarlı bilincidir. O, önceden bir hareket noktasına takılıp kalmaz çünkü bir hareket noktası anlayışı kaçınılmaz olarak yetersiz kalacaktır. Diyalektikte "sentez" adımı "özdeşlik", "tez-antitez" adımı "çelişki" olarak anlaşılır. Adorno'nun negatif diyalektiğinde özdeşlik, çelişkinin bir başarısı değil ayıbı olarak görülür. Çelişki için bir destek aramaya gerek yoktur çünkü asıl olan özdeşlik değil çelişkidir. Çelişkisiz olarak ortaya çıkan her model, varlık, varoluş çelişkili görülür. Negatif diyalektik, başı sonu olmayan, hep varolan bir diyalektiktir.

³³ Jay, Martin, *Diyalektik İmgelem*, s.78

³⁴ Koçak, Orhan, *Horkheimer ve Frankfurt Okulu*, s.40

Diyalektik, kendisinin dışındaki başka sistemlerin gerçeği bulmuş gibi görünme savlarına karşı çıkarken güçlü ve görkemlidir. Ama kendi varsayımlarını ve kabullerini oluşturup ifade ederken, kendine karşı bu dikkati göstermemektedir.³⁵ Adorno, "*Minima Moralia*"da diyalektiği bekleyen tehlikeyi işaret eder : "Ustaca diyalektik olan düşünce, diyalektik-öncesi evreye geri döner : Büyük bir huzur içinde, her şeyin iki cephesinin olduğunu gösterme çabası."³⁶ Gerçekten de negatif diyalektik, bir yandan verili olanın aşılması dürtüsünü sürekli içinde taşıırken, bir yandan da bir mutlak'a ulaşma düşüncesini içermez. Ancak diyalektik, Adorno'nun söylediği gibi, mutlak olanı düşünebilmemizi de sağlar. Aslında varolmayan bir mutlak ile verili olan arasındaki ilişkiyi ancak diyalektik kurabilir. Bu da verili ve koşullu olandan hareketle, koşulsuz ve mutlak olanı düşünme diyalektiğidir.

2. YÖNTEM OLARAK "ELEŞTİRİ" ANLAYIŞI

Felsefe tarihinde eleştiriye Kant'la başlatabiliriz. Çünkü o, aklın, bilginin gücünü, sınırlarını ve kesinliğini anlamak istemiş, ve bunun için akıla eleştirel bir tavırla yaklaşmıştır. Ondan önce eleştiri dendiğinde, ele alınan olgunun olumlu-olumsuz yönleriyle incelenmesi, yorumlanması anlaşılıyordu. "Kant'ın felsefesi öncelikle bilginin incelenmesi ve eleştirisiyle başlar. Buna göre eleştirel felsefe, insan aklının güçlerine ve bilgiye ilişkin bir analizden ve insanın neyi bilip neyi bilemeyeceğinin belirlenmesinden oluşur."³⁷

Adorno'ya göre, Kant'ın eleştirisinin temel özelliği olumsuzlayıcı karakterde olmasıdır. O'nun üç önemli eseri de eleştiri adındadır ve en önemli bölümleri olumsuz ve olumsuzlamazcı bir karakterdedir. Hegel'de de düşünce, tin ve eleştiri olumsuzlamazcı bir tavırdadır ama sonuçta eleştiriye durdurma eğilimi vardır. "Hegel'in eleştiriye karşı duyduğu antipati, onun, *gerçeklik aklın yapısına uygundur*, düşüncesine paralel düşmektedir."³⁸

³⁵ Jay, Martin, *Diyalektik İmgelem*, s.99

³⁶ Adorno, Theodor, W., *Minima Moralia*, 1998, s.256

³⁷ Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Ekin Yayınları, Ankara, 1997, s.238

³⁸ Adorno, Theodor, W., *Eleştiri Toplum Üstüne Yazılar*, Çev: Yılmaz Öner, Belge Yayınları, İstanbul, 1990, s.126

Diyalektik, verili olanla ütopya arasındaki ilişkiyi eleştiri ile sağlar. Eleştiri, Frankfurt Okulu'nun adını belirleyecek kadar önemli bir kavramdır. İlk kez Horkheimer tarafından kullanılan "Eleştirel Teori" kavramı bu okulu tanımlamakta kullanılan en önemli adlandırmadır. Ancak, Eleştirel Teori iki farklı eleştiri yaklaşımını, diyalektik eleştiriye ulaşmak için birlikte kullanır. Bunlar içkin (immanent) ve aşkın (trancendent) eleştirilerdir.

İçkin eleştiri, "Akıl Tutulmasında" söylendiği gibi, "tarihsel bağlamı içinde, varolanın karşısına kendi kavramsal ilkelerinin iddialarıyla çıkmak, böylece ikisi arasındaki ilişkiyi eleştirmek ve onları aşmak" demektir. Bu, bir bakıma bir olguyu kendi ilkeleriyle eleştirmek demektir. Dayandığı varsayım da, olgu ile kavram arasındaki "indirgenemez gerilim"dir. İçkin eleştiri bir nesnenin kendi kavramsal ilkeleri ve ölçüleriyle işe başlar, bunların uzantılarını ve sonuçlarını geliştirir. Sonra nesneyi yeniden bu sonuçlar açısından kurcalar, değerlendirir. Eleştiri, nesnenin dışında bir ölçüte dayanmaz, "içerden" hareket eder. Araştırmacının karşısındaki nesne, özdeşlik ve farklılığın birliğinden oluşmaktadır, çelişkilidir. Nesnenin kendisi hakkındaki görüşü (ideology of identity) nesnenin gerçekliğiyle olumsuzlanır. Kendi ölçütleri açısından başarısız kaldığı gösterilir. Ama bu, söz konusu ölçütlerin kabullenilmesini gerektirmez; bunların çelişkili gerçeği gizlemekte oynadığı rol de, pratik açısından eleştirilir. "Kavramla nesnenin karşılıklı eleştirisi yoluyla, nesnenin tarihi içinde gömülü kalmış boyutların, kullanılmamış seçeneklerin, girilmemiş yolların varlığı duyurulur. (örnek: Marks'ın ekonomi-politik eleştirisi)" ³⁹ Adorno, pozitivistlerin öznel akılcı yönteminin, değerlendirme ve ölçütleri nesnenin dışından getirmesini eleştirerek, nesneyi kavramsallaştırmak isteyen kişinin de nesneden bağımsız bir yöntemi olamayacağını belirtir.

Horkheimer, din'in ve bireyci liberal ideolojinin içkin eleştirisini yapar : "Bireycilik bir yandan özgür bireyi ilk kez vaad ederken, bir yandan da bireyi baştan öldürür. Kapitalizm bireyin görünmesi ve kaybolmasıdır." ⁴⁰ Yani kapitalizm, bir yandan mutluluk ve özgürlük vaad ederken, öte yandan yarattığı koşullarla bunu engellemektedir. *Aydınlanmanın Diyalektiği*'nde, Odysseus'un Seirenler'in şarkısını (mutluluk vaadi) direğe

³⁹ Koçak, Orhan, *Horkheimer ve Frankfurt Okulu*, s.48

⁴⁰ Horkheimer, Max, *Akıl Tutulması*, s.50

bağlı olarak dinlemesi ve onlara gidememesi buna gönderme olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴¹

Adorno, içkin ve aşkın eleştirilerin birbirini dengelemesi gerektiğini çünkü her ikisinin de sorunları olduğunu belirtir. Kültürel normları ele alışını bakımından içkin eleştirinin, zihnin özerkliğini iddia etme ve kültür biçimlerinin tarihten bağımsız bir iç dinamiği olduğunu savunma hatasına düştüğünü öne sürer. Kültürü kendi ölçütleriyle değerlendirmek, Adorno'ya göre, tarihin kültür üzerinde bıraktığı yara izlerini görmemek ve kültürün ezenler ve ezilenler ayırımına dayandığını farketmemek anlamına gelir.⁴²

Aşkın eleştiri ise yekpare bir bütünle ilgilidir ve tekeli çeşitli dolayimleri ve farklılığı içinde inceleme zahmetinden kaçınmaktadır. Yine de, hiçbir diyalektik eleştirinin vazgeçemeyeceği o bütünlük imgesini koruyan da aşkın eleştiridir. Adorno'ya göre, aşkın eleştiri de, kültürel biçimlerin varolan sınırlı bağımsızlığını reddetmekle, piyasa ekonomisi ve devlet aygıtıyla bilinçsiz bir işbirliğine girmektedir. Adorno'ya göre hedef, bu iki eleştirinin gergin birliğini korumaktır.⁴³

İçkin eleştiri, köklerini hermeneutik gelenekte bulurken, aşkın eleştiri ortodoks marksist sosyolojinin genelde kullandığı bir yöntemdir. Bu iki örnekten de görüldüğü gibi, bu noktada da idealizm-materyalizm ikilemi yeniden ortaya çıkmaktadır. Diyalektik eleştiri, ikisinden de vazgeçmeden, bir ayağı içerde, bir ayağı dışarda yoluna devam etmek durumundadır. İlk eleştirel teorisyenler toplumda yeni bir negatif gücün (proletarya) ortaya çıktığı dönemde, bu güce olan inançlarıyla, varolan tarihsel öznenin mevcudiyetine dayanan içkin eleştiriyi geliştirmişlerdi. Jay, yüzyılımızda devrimci işçi sınıfının ortadan kalkmasıyla, Eleştirel Teori'nin gitgide daha aşkın bir tutuma itildiğini söylemektedir.⁴⁴

3. PSİKANALİZ İLE MARKSİZMİ BİRLEŞTİRME ÇABALARI

Frankfurt Okulu'nun Eleştirel Teori'sinin bir başka boyutu da psikanalizdir. Okul, birey ve toplum arasındaki ilişkinin çözümlenmesinde, Marksizm ve Freudcu psikanali-

⁴¹ Horkheimer, Max & Adorno, Theodor, W., *Aydınlanmanın Diyalektiği (1. Cilt)*, s.77-78

⁴² Koçak, Orhan, *Horkheimer ve Frankfurt Okulu*, s.50

⁴³ Koçak, Orhan, a.g.y., s.51

⁴⁴ Jay, Martin, *Diyalektik İmgelem*, s.72

zin birlikte kullanılabileceğini düşünmüştür. Çünkü, Freud'un teorisi, bireyin sosyopsikolojik formasyonunu açıklama yönünde önemli kavram ve teoremler sunar. Okul, 1930'ların başlarından itibaren psikanalizle yoğun olarak ilgilenmiştir. Okul'un, Grünberg'in müdürlüğündeki ilk dönemiyle, Horkheimer'in müdür olmasıyla başlayan ikinci dönemi arasındaki en önemli farklarından biride psikanalize verilen önemdir. Okul düşünürlerinin psikanalize ve Freud'a olan ilgilerinin artmasıyla, Almanya'da radikal değişim taleplerinin gerilemesi arasında bir paralellik vardır. Frankfurt Okulu'nun psikanalize yönelişi, aynı zamanda, ortodoks Marksizmden uzaklaştığı dönemlere denk gelmektedir.

1930'ların başından itibaren, psikanalizle ilgilenen Frankfurt Okulu üyeleri arasında genel bir eğilimdi. Ancak doğrudan bu alana yönelen Erich Fromm olmuştur. Fromm, Freud'un libido kavramını ele almış ve cinsellik ve kendini koruma içgüdüleriyle, erken yaşlardaki çocukluk yaşantılarının, "kişilik gelişimi ve bireyin oluşumundaki köklü etkisi" teorilerinin, Marks'ın insan kavramını zenginleştireceğini söyler. Fromm'a göre Freud'un psikolojisi, Marks'ın sosyolojisini bütünleyebilecek bir yapıdadır. Zaten Freud'a göre birey, diğerleriyle ilişkisi bağlamında anlaşılmalıdır. Ama, yine de Freud'un fazla vurgulamadığı toplumsal yan, Marks'ın toplumsal yapı anlayışıyla tamamlanmaktadır.

Fromm, öncelikle Marks'da yer alan "insanın doğası" yani karşılamak zorunda olduğu (açlık v.b.) dürtüleri ele almıştır. Ona göre insanın doğası kavramı psikanaliz yoluyla açıklığa kavuşacaktır.⁴⁵ Böylece, psikanaliz ideolojik üst-yapı ile ekonomik alt-yapı arasındaki kopukluğu giderecek bir köprü olacaktır.

Fromm, Freud'un, ölüm ve yaşam içgüdüleri teorisini kabul etmiyor, cinsellik ve kendini koruma içgüdülerini temele alıyordu. Cinselliğin özgürleştirici etkisi konusundaki görüşleri Wilhelm Reich'a yakındı. Ama sonraki yıllarda, Nazi pratiğinden yola çıkarak, cinsel özgürlüğün her zaman siyasal özgürlük getirmeyeceğini söylemiş ve Reich'a karşı kuşku geliştirmiştir.

Fromm, baskıcı ailelerin çocuk eğitiminde, cinsel yasaklamalar yoluyla, genital cinsellik aşamasına varamamış karakterler yetiştirdiklerini söyler. Burjuva rasyonalitesinin temelinde de, sahip olma hırsı, mülkiyet duygusu, anal bastırma ve

⁴⁵ Jay, Martin, a.g.y., s.139

düzenlilik davranışları yer almaktadır. Kapitalist ruh ile anal bastırma ve düzenlilik ilişkisini, daha sonraları “Özgürlükten Kaçış” adlı eserinde ele alacaktır.⁴⁶

Wilhelm Reich ile birlikte “Anaerkilci Teori” denilen anlayış yeniden psikanaliz çevrelerine girmiştir. Fromm’un da savunduğu bu teori, doğal ve özgür bir toplumun tek gerçek aile tipinin, anaerkil yapıda olabileceğini ileri sürmektedir. Buna göre, cinsiyete bağlı statü farklılaşmaları doğuştan değil, üretim biçimi ve işbölümüne bağlı olarak sonradan oluşmaktadır. Anaerkil toplumlarda hakim olan duygular, korku ve boyun eğme değil, sevgi ve yakınlıktır. Özel mülkiyet ve cinsellik baskı altına alınmamaktadır. “Ataerkil toplumlarda ise - Engels’e göre – sınıflı toplumların yapısından kaynaklanan, görev ve otorite kavramları egemendir.”⁴⁷ Fromm’a göre, kapitalizm ataerkil bir yapıya sahipken anaerkil özellikleri de içinde geliştirmektedir. İşte, Sosyalizm, bu anaerkil kültüre dönüş vaadini canlı tutmak zorundadır.

Fromm, Freud’u ataerkil değerlere ve burjuva ahlaka sahip olmakla suçlamıştır, çünkü Freud iyi bir toplum arayışındaki siyasi radikalleri Oedipal saldırgan olmakla suçlamıştır; ve kopuş başlar. Fromm, Freud’la birlikte enstitüden de kopmaya başlamıştır. Bu kopuşta enstitünün, ataerkil-anaerkil aile ayrımını benimsememesinin de rolü vardır. Ayrıca, Horkheimer Freud’u cinselliğe daha çok yer verdiği için, Fromm’dan daha çok materyalist buluyordu. Jay’e göre bir diğer etken, Fromm’un diğer üyeler kadar ironik bir duyarlılığa sahip olmamasıdır. Zaten, Fromm’un ayrılışı, Adorno’nun tam üye olarak enstitü’ye girişine denk gelir ve kurumda köktenci bir değişim başlar.

Adorno, Freud’u benimseyerek, onu revizyonist psikanalistler dediği, Karen Horney ve Erich Fromm’a karşı savunur. Örneğin revizyonistlerin, burjuva toplumunda gördüğü temel çelişkilerden biri olan rekabetçilik yasasını kabul etmez. Ona göre Freud’un ileri sürdüğü, fiziksel şiddet tehdidi bu tip toplumun asıl mayasıdır.⁴⁸ Toplama kampları bunun en iyi örneğidir. Adorno’ya göre Freud, kökleri Hobbes’a kadar uzanan, insan konusundaki kötümser felsefenin teorisyenlerindedir. Adorno da aynı kötümserliği benimsemiş ve en sonunda devrime olan inancını kaybetmiştir.

⁴⁶ Jay, Martin, *Diyalektik İmgelem*, s.141

⁴⁷ Jay, Martin, a.g.y., s.144

⁴⁸ Jay, Martin, a.g.y., s.56

4. SANAT ANLAYIŞI

Burjuva toplumu, Marks'tan beri, bilindiği gibi, bozuk bir düzen, yanlış kurulmuş ve kötü işleyen bir toplum olarak nitelenir. Bu yanlış bütün, kendi içinde varolan ve onu oluşturan tikelleri öyle bir kuşatmıştır ki, bu bütünün içinde umut tükenmektedir. Frankfurt Okulu, bu yanlış bütünün içinde bir umut, bir sığınak aramaktadır. Önerdiği sığınak ise sanattır. Bu sığınak, burjuva toplumunun kötü "şimdi"si içinde hakikat olarak var kalan en son yerdir. Yanlış bütün içinde varolan, fakat yanlışlığa katılmayan, ilkece ona karşı duran ve doğruluk savıyla ortaya çıkan en son kale sanattır. "Bu kale ilkin yanlış bütün içinde doğruluğu barındırır, ikinci olarak, bu yanlış aşma olanağını saklı tutar; böylece sanat daha iyi bir geleceğin modeli olur."⁴⁹

Sanatın toplumsal gerçekliğin dışında bulunmasının nedeni, sanatın gerçeklik dışı, yani bir görünüş olmasında temellenir. Toplum, bir gerçeklik olarak çarpıklığı, yanlışlığı içerir. Çünkü, onda emek ile ürün arasında bir çelişme, bir karşıtlık, bir uzlaşmazlık söz konusudur. Oysa sanat bir "görünüş" olarak bu karşıtlıktan, bu ikilikten uzaktır. Buna göre, sanat ve toplum bir ikiliği ifade eder. Toplumsal gerçeklik ve sanatın bir "görünüş" olması ikiliği, Adorno'nun sanat yapıtının temel belirlemesi olur. Sanat yapıtı, görünüş olarak meydana geliş koşullarını aşmalıdır ve toplumsal yanlıştan kaçabilmelidir. "Böylece de sanat yapıtı, uzlaşmaz toplumsal gerçeklik için bir uzlaşım ufku olur."⁵⁰

Sanat, insanlığın bugünkü toplumun ötesindeki "diğer" toplum için duyduğu özlemin varlığını koruyabileceği son sığınaktır. Sanat özerk olduğu sürece, artık düzen içinde varlığını sürdüremeyen ütopyanın korunup sığındığı son alan olmuştur. Bu anlamda sanat, içinde bulunduğu topluma hem içkin, hem de aşkın eleştiri uygulayabilme konumunu elde eder. Sanat, toplumun içinde kalmaya devam ederek içkin eleştiri konumunu, aynı zamanda kendi içinde ütopyayı, "ötekini" saklı tutarak aşkın eleştiri konumunu garanti etmektedir.

⁴⁹ Tunalı, İsmail, *Estetik*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1984, s.223-224

⁵⁰ Tunalı, İsmail, a.g.y., s.227

Sanat, insanlığın meşru bir ilgi alanı olan gelecekteki mutluluğundaki haklı çıkarının bir ifadesi oluyordu."Sanat, Frankfurt Okulu'nun sık sık alıntı olarak verdiği, Stendhal'in deyişiyle, *bir mutluluk vaadi (une promesse de bonheur)*'ni sinesinde barındırdığı için sanattır."⁵¹

Sanatın olumsuzlama olma özelliği, onun toplumsallığının kökenidir. Sanat, içinde bulunduğu toplumun antitezidir. Sanatın toplumsallığı, ne üretim sürecinin erdeminden, ne de içeriğinin toplumsal köklerinden kaynaklanır. Sanatın toplumsallığı, içinde bulunduğu topluma muhalif bir konumda olmasından kaynaklanır. Onun bu konumu kazanabilmesinin tek koşulu da özerk olabilmesidir. Sanatın özerkliği ise, kapitalizmin gelişimi ve sanat eserlerinin piyasa koşullarında diğer metalar gibi değişime girmesiyle gündeme gelir. Pre-kapitalist toplumlarda sanatçının sanat üretebilmesi bazı toplumsal kesimlerin doğrudan ekonomik desteğine bağlıydı. Kapitalist toplumda ise bu bağımlılık ilişkisi piyasa dolayımı ile gerçekleştiği için sanatın ve sanatçının özerkliğinden söz edilebilir.

Sanat, toplumsallığını, içinde bulunduğu toplumu yansıtarak değil, onun içi özerkliğini koruyarak ve onu sorgulama potansiyelini canlı tutarak kazanır. Eğer san bu kadar toplumsal ise, sanatı, bilimden, siyasetten, sosyoloji ve estetikten ayrı zorlaştır.

Horkheimer, Adorno ve Marcuse için sosyoloji ve eleştiri birbirinden ayrılamaz. Bir sanat eserini incelemek onun yorumlanmış biçimlerini de incelemeyi içerir. Eserin ve süreçlerin toplumsal bütünüle ilişkileri sürekli göz önünde tutulmalıdır. Kendisinden bu kadar şey beklenen sanat hangi sanattır ve bu beklentileri karşılayabilecek midir? Frankfurt Okulu'nun bu potansiyeli bulduğu alan modernizmdir, modern sanattır. Genelde okulun düşünürleri, ama özellikle Adorno ve Benjamin, modernist olduklarını çok kesin olarak vurgularlar.

Sanat, kültür endüstrisinin metası haline gelmiştir ve bu durumdan sıyrılmak ancak biçimsel olarak gelişmiş ama içine kapalı bir modern sanatla mümkündür. Bu düşünceleri yüzünden Adorno, elitist olmakla suçlanmıştır. Ona göre modern olmak çağından hoşnut olup, soysuzlaşmak ve içinde bulunduğu dönemin rahatlığına gömülmek

⁵¹ Jay, Martin, *Diyalektik İmgelem*, s.259

değildir. "Sanatsal direnme gücü iradesini yeniden yaşama geçirmektir, modernizm."⁵² Ama modernitenin kötüye kullanılması - teknolojinin göklere çıkarılmasında olduğu gibi - riskini de taşır.

Frankfurt Okulu, verili toplumdaki tikel ile tümel arasındaki sahte uyumu, tarihsel olanın kendini evrensel gösterebilmesindeki ideolojiyi ve amaçlar ile araçlar arasındaki belirginliğini yitiren ayırım çizgisini açığa çıkarma yolunda modernizmde önemli bir potansiyel bulurlar. Bu sanatın en önemli özelliği yabancılaşmış topluma ikinci bir yabancılaşma uygulamasıdır. Sanatın toplumla (gerçeklikle) ilişkisi bir yabancılaşma içerir. Bu ikinci yabancılaşma sayesinde sanatçı, kendisini, sistematik olarak yabancılaşmış toplumdaki soyutlar ve içinde sadece sanatın hakikatinin yer aldığı ve bu hakikat ile iletişim kurduğu gerçekdışı, "imgesel" bir evren yaratır. "Bu yabancılaşma, aynı zamanda sanatı topluma bağlar, sınıf içeriğini korur ve egemen ideolojiyi geçersiz kılar."⁵³

Frankfurt Okulu için sanatın özerkliği ve toplumsallığı vazgeçilmez iki özelliğidir. Birbirlerine karşıt gibi görünseler de, aslında ancak birlikte varolabilirler ve biri olmadan diğeri de varolmaz. Bu nedenle, Frankfurt Okulu, sanatın bu iki yanını birden aynı önemle vurgulamayan eğilimlere her zaman karşı olmuştur. Okul düşünürleri, bir yandan sanatın özerkliğini gözardı eden sosyalist gerçekçilik ya da genel anlamda ortodoks marksist estetikle hesaplaşırken, bir yandan da sanatın toplumsallığını geri plana iten modernizm içindeki bazı "öncü"(avant-garde) eğilimleri eleştirmişlerdir. Dadaist eylem ve doğaçlama edebiyat, öncü çizginin modernizmden ayrıldığı örneklerdir. Çünkü bu yaklaşımlar, modernizmin hala geçerli saydığı bazı kategorileri reddetmektedirler.

Okulun eleştirdiği marksist estetik, sanatı sadece ekonomik altyapının oluşturduğu bir üstyapı kurumu olarak görür. Maddi altyapı değiştikçe determinizme bağlı olarak üstyapı da değişir. Bu görüşe göre sanat, sınıfsal içerikli olduğu için, ileri ve gerçek olan sanat yükselen sınıfların sanatıdır. Sanat, siyasi talepleri ve sınıfın çıkarlarını dile getirmelidir. İnişte olan sınıfların ürettiği sanat, yozlaşmış sanattır.

Yukarda sözü geçen anlayış, bireysel bilinç ve bilinçdışını, öznelliği değersizleştirmektedir. Mutlak anlamda ideoloji içermeyen bir sanat elbette ki mümkün değildir.

⁵² Bozkurt, Nejat, 20. Yüzyıl Düşünce Akımları, s.181

⁵³ Slater, Phil, Frankfurt Okulu, s.273-274

Sanat ve devrim ilişkisi bir karşıtların birliği ilişkisidir. İki de dŸnyayı değiştirmeyi amaçlar. Ama sanat kendi boyutunu terketmez. Sanatta politik hedef ancak estetik biçimde ortaya çıkmalıdır. Sanat dŸnyayı değil, bilinçleri değiştirmeye katkıda bulunur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ELEŞTİREL TEORİ'NİN EGEMEN İZLEĞİ : AYDINLANMA VE AKIL ELEŞTİRİSİ

1. GELENEKSEL VE ELEŞTİREL TEORİLER : BİR POZİTİVİZM ELEŞTİRİSİ

Frankfurt Okulu düşünürleri, Eleştirel Teori'yi, ortodoks marksizmin oluşturduğu "tarihsel materyalizm" cenderesinden kurtarmak istiyorlardı. "Akım, kurucu babasının eleştirel zekasından ziyade, bilge sözlerini miras almıştı." ⁵⁴ Yapılması gereken eleştirel yöntemi yeniden canlandırmaktır. Bunun örneği, Marks'ın ekonomi-politik eleştirisidir. Buna göre kapitalizm doğal değil rastlantısal bir sistemdir ve rasyonel de değildir. İnsanlığın çıkarına değil burjuvazinin çıkarına hizmet eder. Bu yüzden bilimsel değil ideolojiktir. Okul, böylece, Marks'ın ekonomi-politik eleştirisini, pozitivism eleştirisi için model olarak alır. Pozitivizmi ve daha önceki idealist felsefe ve yöntemlerin tümünü de geleneksel teori olarak adlandırır.

Geleneksel Teori bütüncüldür ve praksisten öte teoriye önem verir. Eyleme öncelik tanıyıp bilime yöneldiğinde ise teknoloji olarak görünüp, doğa ve insan üzerinde egemenliği amaçlar. Eleştirel Teori ise bilgiyi eylemden ayırmaz ve fetişleştirmez. Ayrıca, bilim adamının özgür bir araştırma yapamayacağını, çünkü özgür bir toplumsal yapının olmadığını söyler. Horkheimer, sosyal bilimcilerin geleceğe ait doğru öngörülerde bulunabilmesinin, ancak şimdikinden daha rasyonel bir toplumun gerçekleşmesinden sonra olabileceğini düşünür. Günümüz aydınlarının görevi de, işte böyle bir toplumun olabileceğini gösteren negatif güçleri işaret etmek olmalıdır.

Eleştirel Teori'ye göre, Geleneksel Teori'nin ileri sürdüğü saf bilgilere ulaşmak olanaksız olduğundan, "bütün"ün anlaşılması için, "bütün"ün somut "tikel"lerin içinde aranması gerekmektedir. Bu arama sırasında kullanılacak yöntemlerin de, Pragmatizminden farklı olması gerekmektedir. Pragmatizm ve pozitivism, felsefeyi bilimciliğe indirgemektedir. Pragmatizm, doğruluğu insan başarılarına indirgediği için epistemolo-

jisi zayıf kalmaktadır. Pragmatizm, bazı bilimsel ve felsefi teorilerin gerçekliğe uygun düşmediğini, yani başarısız kaldığını, ama böyle olmakla birlikte yanlış sayılmayacaklarını görmezlikten gelir. Pragmatizm eleştirel değil uzlaştırıcıdır ve pozitivismde olduğu gibi, olguların ardındaki gerçekliği tespit edemez. Horkheimer, mantıkçı pozitivism'i eleştirirken, onların temeli olan Locke ve Hume gibi ampiristlerin hiç olmazsa dinamik ve eleştirel bir yanları olduğunu, ama pozitivistlerin varolan düzeni olumluyarak, olgularla yetindiğini belirtir. Pozitivizmdeki matematiksel sembolleştirmeler, biçimi öne çıkarıp, öz'ü gözardı etmektedir. "Bu yüzden metafiziği reddetmelerine rağmen, kendileri metafiziğe düşmüşlerdir."⁵⁵

Anti-Positivizm, okul'un kimliğini belirleyen en önemli niteliklerden biridir. Horkheimer'in pozitivism eleştirisinin üç ana noktası vardır: 1) Pozitivizm, etkin insan varlığına mekanik bir determinizm şeması içinde, çıplak olgular ve nesnelere olarak yaklaşır. 2) Dünyayı yalnızca deneyde dolaysız olarak verilen biçimiyle algılayarak öz ve görünüş arasında bir ayrım yapmaz. 3) Olgular ve değer arasında mutlak bir ayrım koyarak bilgiyi insan istemlerinden ayırır.⁵⁶

Frankfurt Okulu'nun genel olarak pozitivism değerlendirmesi ise şöyledir : 1) Pozitivizm, toplumsal hayatın doğru bir şekilde kavramsallaştırılması ve anlaşılmasını sağlamayan, yetersiz ve yanlış yönlendirici bir yaklaşımdır. 2) Pozitivizm, yalnızca varolana katılmakla verili siyasi düzeni kutsallaştırır, radikal herhangi bir değişikliği engeller ve siyasal bir dinginciliğe (esketizm) neden olur. 3) Pozitivizm, içsel olarak yeni bir egemenlik biçimini, yani "teknokratik egemenliği" destekleme ve üretmeye bağlıdır.⁵⁷

Positivizm, temel olarak bilinç ile nesne arasındaki mutlak ayrıma dayanır. Bu ikisi arasında bilgilenme aracı olarak duyuları yerleştirir. Mutlak gerçek ve saf bilinç, duyumun iki yanına yerleştirildiğinden ve iki saf kategori arasındaki ilişki bir dışsal (mantıksal saf bir kategori olarak) duyum aracılığıyla kurulduğundan, duyumu ister bu biçimiyle alalım, istersek onu dış gerçekliğe yansıtıp (görünüş olarak) oradan çıkartalım, duyusal gerçekle bilinç arasında aşılabilir bir engel olarak yerleştirilmiş olur. İkisi

⁵⁴ West, David, **Kıta Avrupası Felsefesine Giriş**, Çev: Ahmet Cevizci, Paradigma Yayınları, İstanbul, 1998, s.86

⁵⁵ Horkheimer, Max, **Akıl Tutulması**, s.117

⁵⁶ Bottomore, Tom, **Frankfurt Okulu**, s.14

⁵⁷ Bottomore, Tom, a.g.y., s.27-28

arasındaki ilişki şu tarzda olanaklıdır: bilinç ve gerçeklik duyumun/görünüşün iki karşıt yanında olduğundan, gerçeklik kendini bilince, olduğu gibi değil, ancak aracısının (görünüş) onu sunduğu gibi ulaştırır; ya da tam tersi, bilinç gerçekliği olduğu gibi değil, aracısının (duyum) onu yakalayabildiği gibi ortaya koyar.

Pozitivizm, bilme edimini bilimle özdeşleştirmekle, zekayı, onu eleştirmek zorunda olduğu o ticari kültür tarafından biçimlendirilmiş olan malzemenin örgütlendirilmesi için gerekli olan işlemlerle sınırlandırmış olur. Bilimin içeriği, yöntemleri ve kategorileri toplumsal çatışmalardan bağımsız olmadığı gibi, insanlar da sırf bunların giderilmesi için temel değerler üzerinde sınırsızca deney yapılmasına razı olmazlar. Bu çatışmaların niteliği buna imkan tanımaz. Bilimin otoritesinin ilerici tarihsel gelişmeler sağlaması ancak ideal olarak uyumlu koşullarda mümkün olabilir. "Pozitivistler bu gerçeğin pekala farkında olabilirler ama, bunun mantıksal uzantısıyla, bilimin felsefi teori tarafından belirlenen görelî bir işlevi olduğu gerçeğiyle, yüzleşmekten de kaçınırlar."⁵⁸

Horkheimer'e göre, eğer bilimin ve doğruluğun tanımı, yine bilimsel doğruya ulaşma yöntemlerine dayanacaksa, bilimin ve doğruluğun ne olduğunu nasıl belirleyebiliriz? Bilimsel yöntemin haklılığını ve varlık nedenini yine bilimin gözlemlenmesi yoluyla elde etme çabalarında hep aynı kısır döngü görülür: Gözlem ilkesinin kendisi nasıl haklı çıkarılacaktır? Bir haklı çıkarma istendiğinde, neden gözlemin doğruluğun tek güvenesi olduğu sorulduğunda, pozitivistler yine gözlemi yardıma çağırırlar. Ama onların gözleri kapalıdır. Pozitivistler, araştırmanın makineyi andıran işleyişini, olgu toplama, doğrulama, sınıflandırma vb. çarkını durdurup, bunların anlamı ve doğrulukla ilişkisi üzerine düşünmek yerine, bilimin gözlemlerle hareket ettiğini tekrarlar ve işleyişini betimlerler. Kuşkusuz, işlerinin doğrulama ilkesini gerekçelendirmek ve kanıtlamak olmadığını, sadece bilimsel terimlerle konuşmak istediklerini söyleyeceklerdir. "Başka bir deyişle, kendi ilkelerini-doğrulanmadığı sürece hiçbir önermenin anlamlı olmadığı ilkesi-doğrulamayı reddetmekle, petitio principii (kanıtlanmamış, kanıtlanması istenen bir ilkenin kanıt olarak var sayımı) hatasına düşmektedirler."⁵⁹

Ütopycı düşünceler yerine olgulara ve sağduyuya uyulması yolundaki pozitivist buyruk, dinsel kurumlar tarafından yorumlandığı biçimiyle gerçekliği benimsemekten çok farklı değildir; çünkü sonuçta dinsel kurumlar da birer gerçektir. İki kamp da bir

⁵⁸ Horkheimer, Max, *Akıl Tutulması*, s.126-127

⁵⁹ Horkheimer, Max, a.g.y., s.121

doğruyu dile getirmekte ama onu mutlaklaştırarak çarpıtmaktadır. Pozitivizm, dogmatizm eleştirisini öyle bir noktaya götürmektedir ki, bu eleştirinin kaynağı olan doğruluk ilkesi de iptal edilmektedir. Buna karşılık, metafizik de bu ilkeyi o kadar katıca savunmaktadır ki, doğruluk kendi karşıtına dönüşmektedir. "Her iki okul da özerk bir nitelik taşımaktadır: biri özerk aklın yerine şık metodolojileri, öbürüyse bir dogmanın otoritesini geçirmektedir."⁶⁰

Okul üyeleri, pozitivizmi değişik yönlerden ele almışlardır. Marcuse, Comte pozitivizmi üzerinde dururken, Horkheimer, bilimcilik ve tek bir bilim düşüncesini eleştirmiştir ve felsefenin alçaltılmasının karşısında olmuştur. Yalnızca, bilim dilinde konuşmak ve düşünmenin çocukça ve yobazca olduğunu ileri sürmüştür. Geleneksel Teoriyle de bilim adamının toplumdaki kopuk bilimsel etkinliği düşüncesini kastetmiştir. Bu Geleneksel Teori, burjuva liberal dönemdeki bilim adamının tavrıdır. Öte yandan eleştirel tavrılı düşünürler, toplumsal bütünlüğün iki taraflı karakterini, çelişkilerini, sınıf çatışmalarını görüp kendilerini bu bütün içinde algılayarak, tanımlamalarını yaparlar. Eleştirel Teori'nin amacı toplumun dönüşümü ve insanın özgürleşimidir. "Bunun içinde bilgi ile hedefi, teori ile pratiği birleştirmeyi amaçlayarak, pozitivizm'in olgu-değer ayrımına karşı çıkar."⁶¹

Horkheimer, Eleştirel Teori'nin özgürleştirici nesnesi olarak proletaryayı görür. Lukacs, proletaryanın varlığı ve konumunun bile doğru bilgiyi garanti etmeyeceğini, sınıfın kendisinde yanlış sınıf bilinci olduğunu ve dışarıdan doğru sınıf bilinci getirilmesi gerektiğini düşünür ve Horkheimer de bu görüşe katılmaktadır. Yalnız, Lukacs, doğru bilinci götürmeyi devrimci bir partiye verirken, Horkheimer bu konuda net bir tavır ortaya koymamaktadır. "Sonraki yıllarda diğer üyeler gibi Horkheimer de işçi sınıfının devrimci gücüne olan inancını kaybedince, Eleştirel Teori de temelden yoksun kalır."⁶²

Adorno, Horkheimer'in pozitivizm eleştirisini geniş şekilde ele alır. Ona göre her türlü bütüncül formül düşüncesi bir özdeşlik düşüncesini de barındırdığı için yetersizdir. Özdeşlik düşüncesi, felsefe için mutlak bir başlangıç noktası koyar ve uygun kavramlar ile, ampirik nesnelere toplamı olan dünyanın, tam olarak açıklanabileceğini savunur.

⁶⁰ Horkheimer, Max, *Akıl Tutulması*, s.133-134

⁶¹ Bottomore, Tom, *Frankfurt Okulu*, s.31

⁶² Bottomore, Tom, a.g.y., s.32

Adorno, bu anlamda bütünlük düşüncesine de karşıdır. Ona göre, "Bütün gerçek olmayandır."⁶³ Bu düşüncesi yüzünden şüphelilikle suçlanmıştır.

Bottomore, Frankfurt Okulu'nun ileri sürdüğü, pozitivist bir bilim felsefesinin statükoyu onaylayacağı görüşüne katılmaz. Ona göre, böyle bir sonuca varılırken mantıksal çıkarım hatası yapılmaktadır ve ampirik örneklerle de kanıtlanmamıştır.

Marks'ta örtük bir pozitivism olduğu için, pozitivism eleştirisi herşeyden önce onun düşüncelerinin dogmalaşmasına karşıdır. Ortodoks Marksizm, kendince determinist bir sosyolojiye sahiptir ve kapitalizmin yasalarını bildiği için, yıkılışını ve sosyalizmin ne zaman geleceğini de bilir. Bu, Stalinizmin anlayışıdır ve beraberinde despotluğu getirmiştir. Kararlar ve uygulamalar, bilimsel yasaları ve sosyalist teoriyi iyi bilen küçük bir azınlıktaki entellektüeller ya da parti liderleri tarafından yerine getirilir. Böylece işçi sınıfı yönetimin dışına itilir ve "pozitivism bu şekilde, Sovyet Marksizminin bürokratik otoritarizmini mümkün hale getirir."⁶⁴

2. AKIL ELEŞTİRİSİ

2.1. Kavramın Eleştirel Betimlenmesi

Akıl, "insandaki soyutlama yapma, kavrama, bağıntı kurma, düşünme, benzerliklerin ve farklılıkların bilincine varma kapasitesi, çıkarsama yapabilme yetisi; apaçık doğruları ya da soyut nesnelere, özleri, tümelleri doğrudan ve aracsız bir biçimde sezme yetisinden farklı olarak, öncüllerden sonuca geçmek suretiyle çıkarım yapma yeteneği yada gücü"⁶⁵ olarak tanımlanıyor. Fakat ortaçağın sonlarından 17. yüzyıla değin, bilgi yetileri olan; duyu algısı (sensatio), akıl (ratio, vernunft), anlık (intellectio, verstand) dizisinde, akıl anlığa göre daha aşağı bir sıraya konmuş ve duyu algılarını kavramlara dönüştüren yeti olarak gösterilmiştir. Yine, Skolastik dönemde, fizik ötesi bilgi edinme yetisi olarak "anlık", çıkarım yapan düşünme yetisi olarak da "akıl" anlaşılır. Aydınlanma'dan, özellikle Kant'tan bu yana akıl, yukarıdaki anlamın tersine yüksek bir bilgi edinme yetisi olarak anlaşılmalıdır. Böylece akıl, kavramlar oluşturma yetisi değil, anlığın oluşturduğu kavramları ilkeler altında toplama yetisidir, kısaca ilkeler yetisidir. Aklın ilkelerine, fizik ötesi nesnelere karşılık gelir. Aklın bu ilkelerine Kant, "ideler" adını

⁶³ Adorno, Theodor, W., *Minima Moralia*, s.52

⁶⁴ West, David, *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, s.88

⁶⁵ Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, s.27

verir. Hegel'de ise, "karşıtların birliği ve bütünlüğü üzerine diyalektik düşünme yetisi ve bütün varolanların temelinde bulunan ilke"⁶⁶ anlamlarını içermektedir.

Frankfurt Okulu geleneği aynı zamanda "akıl eleştirisi" olarak da okunabilir. Modern toplumun eleştirisinde en fazla kullandıkları alan, Aydınlanma'dan bu yana aklın gelişimidir. Horkheimer aklın eleştirisine girerken çok önemli bir ayrım yapar: "Verstand" (öznel akıl ya da anlama yetisi, *intellekt*) ve "Vernunft" (nesnel ya da evrensel akıl, *ratio*).

Öznel akıl, Horkheimer'in deyişiyle biçimsel ya da araçsal akıl, sadece özneye ait bir niteliktir. Nesne ise düzensiz, karışık bir yığındır. Öznel aklın görevi bu yığını ayırıştırmak, sınıflandırmak ve kullanmaktır. "Öznel akıl, parçalayıcı, analitik ve biçimseldir, şeylerin dış biçimleriyle, görünüşleriyle ilgilenir ve ayrı oluşu temel alır."⁶⁷

Öznel akıl görüngüler dünyasını sağduyu dediğimiz sistematik akla göre düzenleyip yapılaştırır. Onun için dünya, yalnızca kendilerine benzeyen ve birbirlerine tamamen zıt olan, belli sayıda varlıklardan oluşmuş bir dünyadır. "O, dünyayı böyle algılayabildiği için de, bu görünüşün oluşturduğu yüzeyin derinindeki diyalektik ilişkileri kavrayabilecek biçimde dolaylımsızlığı aşip ardına nüfuz edememektedir."⁶⁸

Öznel akıl düşünme aygıtının soyut işleyişidir, sınıflandırma, çıkarsama ve tümdengelleme yeteneğidir. "O, kabul edilmiş amaçlara ulaşmak için seçilen araçların yeterli olup olmadığı üzerinde durur, amaçların kendilerinin de akla uygun olup olmadığı sorusunu sormaz."⁶⁹

Nesnel akıl ise, öz ile görünüş arasında, parça ile bütün arasında bir bağlantı olduğunu görebilen akıldır. Dünyanın parçalanmış, bölünmüş görüntüsünü daha yüksek bir birlik ideali adına eleştiren de bu akıldır. "Nesnel akıl, yüzeydeki görünüşü aşip derindeki ilişkileri kavrayabilecek bir zihinsel yetidir."⁷⁰

Nesnel akıl teorisi, insan ve amaçlarını da içine almak üzere bütün varlıkları kapsayan bir sistem ya da hiyerarşi oluşturmayı amaçlıyordu. Bir insanın hayatının

⁶⁶ Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1979, s.179-180

⁶⁷ Koçak, Orhan, *Horkheimer ve Frankfurt Okulu*, s.45

⁶⁸ Jay, Martin, *Diyalektik İnceleme*, s.95

⁶⁹ Horkheimer, Max, *Aklın Tutulması*, s.61

⁷⁰ Jay, Martin, a.g.y., s.95

akla uygunluk derecesini belirleyen, bu bütünlükle arasındaki uyumdu. Bu akıl kavramı, öznel akılı dışarda bırakmıyor, ama onu evrensel rasyonalitenin kısmi, sınırlı bir ifadesi olarak görüyordu.⁷¹

Horkheimer, modern düşünceye Descartes'ın getirdiği, özne ile nesnenin sert ve kesin bir biçimde zıt şeyler olduğu fikrine karşıydı. Kartezyen gelenekte örtük biçimde, aklın yalnızca öznel boyuta indirgenmesi yer alıyordu. Bu ise, öz ile görünüşün ebedi olarak birbirinden ayrı sayılmasına; böylece, statükonun eleştirisiz bir biçimde benimsenmesine yol açıyordu. Sonuçta ise, akılsallık gitgide daha çok sentetik nitelikteki akıl olacağı yerde, genel geçer nitelikteki anlama yetisine (öznel, biçimsel ya da araçsal akıl) dönüşmüş bulunuyordu. Bu yüzden de, 19. yüzyıl sonlarındaki irrasyonalitenin akıl karşısındaki eleştirileri, her şeyden çok, aklın çözümleyici, biçimsel, ayrıştırıcı anlama yetisine (öznel akıl) indirgenmiş oluşundandı. Bu eleştiri, çözümleyici akılsallığı tek kalemde bir kenara atmakla birlikte, Horkheimer'in katılabileceği bir eleştiriydi. Horkheimer'in katılmadığı, aklın ve mantığın sınırlı bir yeti olan anlama yetisiyle özdeş sayılması oluyordu.⁷²

Ancak Frankfurt Okulu aynı zamanda, özne ile nesne, öz ile görünüş, tikel ile tümel arasındaki farklılıkların ortadan kaldırılıp uyum sağlanabileceği yolundaki ütopyik düşünceye de karşıydı. "Vernunft" onlara göre, kişilerin yalnızca öznel edimlerinin oluşturamayacağı nesnel bir akıldı. "Böylece her ne kadar felsefi bir idealden toplumsal nitelikteki bir akıl anlayışına geçilmiş olunuyorsa da, anlayışları hala metafizik kökenlerini koruyordu."⁷³ Sıradan Marksizm bu eğilimlerin tekçi (monist) materyalizm içinde yeniden ortaya çıkmasına izin vermişti. Frankfurt Okulu ise, tekçi materyalizme karşı çıkmaktan hiçbir zaman usanmamıştır.

Aydınlanmadan bu yana öznel (araçsal) akıl, nesnel (amaçsal) aklın aleyhine önemli gelişmeler kaydetti. Bir anlamda öznel akıl, nesnel aklın alanına taşıtı ve onu işgal etti. Aklın öznelleşmesinin hemen görülemeyen teorik ve pratik bazı sonuçları oldu: Öznelci görüş geçerli olunca, düşünce de herhangi bir amacın kendi içinde değerli olup olmadığını belirleyemez oldu. "Ülkülerin benimsenebilirliği, eylem ve inançlarımızın ölçütleri, ahlak ve siyasetin temel ilkeleri ve bütün önemli kararlarımız, aklın

⁷¹ Horkheimer, Max, *Akıl Tutulması*, s.62

⁷² Jay, Martin, *Diyalektik İmgelem*, s.96-97

⁷³ Jay, Martin, a.g.y., s.101

dışındaki etmenlere bağlı duruma geldi.”⁷⁴ Gerek bilimsel gerekse günlük kullanımda, akıl genel olarak zihnin eşgüdüm yetisi olarak görülmeye başlandı; bu yeti, sistemli olarak kullanılarak ve önündeki engeller, örneğin bilinçli ya da bilinçsiz duygular kaldırılarak, geliştirildi ve etkinliği artırıldı. “Toplumsal gerçekliği yöneten güç hiçbir zaman tam anlamıyla akıl değildi; ama bugün aklın her türlü özgül eğilim ve tercihten arındırılması, artık onun insan eylemleri ve hayat tarzları hakkında bir yargıda bulunma görevine bile sırt çevirdiği bir noktaya ulaşmıştır.”⁷⁵ Akıl bu görevini artık çatışan çıkarılara devretmiştir.

Aydınlanma filozofları, dine akıl adına saldırıyorlardı; sonuçta öldürdükleri kendi çabalarının güç kaynağı olan metafizik ve nesnel akıl kavramı oldu. Gerçekliğin doğasını algılama ve hayatımıza yön verecek ilkeleri belirleme aracı olarak akıl kavramı bir yana atılmıştır. Akıl, içinden çıktığı mitolojiye tekrar dönmüş, “akıl sözcüğünün bile mitolojik bir çağrışım taşıdığı bir durumla sonuçlanmıştır.”⁷⁶

2.2. Birey ve Akıl

Horkheimer, *Akıl Tutulması*’nda insan-doğa ya da akıl-doğa arasında gelişen çelişkiyi alabildiğine geniş bir şekilde işlemektedir. Öznel-araçsal aklın sonucu olarak herşey bir araç olması açısından ele alınmaktadır. Ama sonuçta öznenin kendisi de nesneleşerek öznelliğini kaybetmiştir. Araçsal akıl, doğayı egemen olunacak alan olarak görmüş ve uygarlık ilerledikçe de özgürleştiğini sanmıştır. Oysa, insan, doğal zorunluluklardan kurtulduça, toplumsal koşullar, bilim ve teknoloji yeni ve daha baskıcı bir tahakküm yaratmıştır. Tüketim toplumu insana aklını kullanacak fırsat vermez ve kültürüyle, reklamlarıyla köleleştirerek manipüle eder. Modern insan, artık yaptığı işleri eskisi gibi idealler uğruna değil, “çıkar”, “araç” ve “işlevsellik” ölçütlerine göre yapar. Sonuçta doğaya olan egemenlik tutkusu, doğadan insana genelleşir ve amaçsal akılı da ortadan kaldırır. Horkheimer’e göre, araçsal akıl, “birey”i de yoketmiştir. “Eskiden akıl bireyin bir parçasıyken, bugün artık akıl sürücüsünü atmış ve akıldışına dönüşmüştür.”⁷⁷

⁷⁴ Horkheimer, Max, *Akıl Tutulması*, s.64-65

⁷⁵ Horkheimer, Max, a.g.y., s.66

⁷⁶ Horkheimer, Max, a.g.y., s.73

⁷⁷ Horkheimer, Max, a.g.y., s.165

Birey tarihsel bir varlıktır ve bu tarihselliği ona, geçmiş, şimdi ve gelecek bilinci ile kimlik duygusunu kazandırmaktadır. Dolayısıyla birey, kendisini her yönden geliştirmeyi amaçlayan bir varlıktır. Günümüz toplumunda olan şey bireyleşme değil, atomlaşmadır, çünkü toplumu dışlayarak bireyleşilemez. Tek başına özgürlük, mutluluk, adalet gibi kavramlar bir şey ifade etmez, ancak toplumu da hesaba katınca anlam kazanırlar; "toplumunkinden bağımsız bir kurtuluş yoktur."⁷⁸ Horkheimer'e göre bireyi yok eden, kapitalizm, liberalizm ve bunların oluşturduğu ekonomik-sosyal yapıdır. Birey, maddi çıkar ile aynı anlama gelmiş ve bir atom ya da bir monad haline dönüştürülmüştür. Buna göre her monad'ı, çıkarları birbirinden ayırmakta ama yine aynı çıkarlar onları birarada tutmaktadır. Bu çağda, konformizm (uyum ilkesi) her şeye hakimdir. Sistem, artık bireyi öyle bir kuşatmakta, reklamı, kültür unsurları ve teknolojiyle öyle bir sarmaktadır ki, kaçış kapısı bırakmamaktadır. Her şey onun yerine düşünülür; yapılması gereken tek şey "uymak"tır. "*Polis*'in çöküşü sonucunda bireyin serbest kalışı onun direncini artırmamış, tam tersine bireyle birlikte bireyselliğin kendisi de despotik devletler içinde tasfiye olmuştu – bu, toplumu ondokuzuncu yüzyıldan Faşizme geçiren merkezî çelişkinin de modelidir."⁷⁹

Bu sistemde felsefi kavramlar da, yarar sağlamadığı için, anlamsızlaşmıştır. İyi filozof, susan filozoftur, artık. Yerleşik bir grubun çıkarlarına hizmet etmeyen ya da ekonomik yarar sağlamayan düşünceler boş ve gereksiz görülür. "Ama bir paradoks vardır : Yeryüzündeki insanların büyük bir bölümü açıklıkla boğuşurken elindeki makinelerin büyük bir bölümünü çürümeye bırakan, birçok önemli buluşu rafa kaldıran ve çalışma saatlerinin büyük bir bölümünü budalaca reklamlara ve yıkım araçlarının üretimine ayıran bir toplum, *yararlılık* düşüncesini bir akide haline getirebilmiştir!"⁸⁰

Horkheimer, aklın, akıl dışına dönüştüğü bu sistemi değiştirecek olan işçi sınıfından da umudunu kesmiştir. Bugünün işçi sınıfı daha uyanık ve daha bilinçli olmasına rağmen, sistemi sorgulamadığı için eski devrimci özelliğini kaybetmiştir artık.

Horkheimer, teknolojik rasyonalitenin ve Aydınlanma'nın yok ettiği bireyin yeni bir toplumsal yapılanmada ortaya çıkabileceğini düşünmektedir. Ama, bu yeni yapı, artık tarihin geri getirilemez dönemlerinde kalan, metafizik, dinsel ya da faşist ideolojile-

⁷⁸ Adorno, Theodor, W., *Minima Moralia*, s.178

⁷⁹ Adorno, Theodor, W., a.g.y., s.155

⁸⁰ Horkheimer, Max, *Aklın Tutulması*, s.177

rin irrasyonel talepleri üzerine de kurulamaz. Aklın bizi getirdiği durumun çözümü, yine aklın oluşturduğu modern toplumun içinden çıkacaktır. "Felsefenin görevi, bireyselliğin yok edildiği bu toplumda, yine de fedakarca birey olarak çıkabilen kahramanların sözcüsü olmaktır."⁸¹

3. AYDINLANMA ELEŞTİRİSİ

Frankfurt Okulu'nun amacı teori ile pratiği birleştirmektir. 1940'lara gelindiğinde, okul üyeleri, bunların sentezlenebileceğinden emin olmamaya başlamışlardı. Çalışmalarında disiplinler arası bir inceleme ve analizi esas almaya devam ediyorlardı, ama teori ile empirik araştırma ve siyasal praksis arasındaki dolayımın fazlasıyla sorun olmaya başlamıştı.

Eleştirel Teori'nin başından beri koruduğu özellik, Marksizmi önceden kabul edilmiş kapalı doğrular sistemi olarak görmemektir. Toplumsal gerçeklik değiştiğinde, kuramsal yapıların da gözden geçirilmesi gerektiğini savunuyorlardı. Savaşın sona ermesi ve faşizmin yenilgisiyle birlikte yeni bir toplumsal gerçeklik oluşmuştu ve kuramsal düzeyde de yenilikler yapılması gerekiyordu. Okul bu yüzden kuramsal çalışmalarını değiştirmiştir. "Bu değişikliğin en açık ifadesi, Marksist kuramın temel taşı olan sınıf çelişkisi yerine, insan-doğa çelişkisini koymaları olmuştur."⁸² İnsan-doğa çelişkisinin başlangıcı kapitalizmden daha önceki dönemlere uzanır ve kapitalizmin sona ermesinden sonra da yoğunlaşarak süreceğe benzemektedir.

Horkheimer ve Adorno'ya göre, günümüzde insan üzerinde olan baskı artık ekonomik nitelikte değil, daha dolaysız nitelikte bir baskıya dönüşmektedir. Kapitalist sömürü biçimi, Batı tarihinin burjuva dönemine ait tarihsel bir biçimdir. Devlet kapitalizmi, otoriter devlet ve faşizm bu dönemin sonunu getirmiş ve baskı daha kaba bir hükmetmeye dönüşmüştür. Bu dönüşüm, Batı toplumunun doğayı asırlardır acımasızca sömürmesi sonucunda; sanki doğanın bir tür ölç alması gibi olmuştur. "Bacon'dan beri doğayı egemenliği altına almayı gözetken anlayış, insanı da aynı sömürü nesnesi olarak gören anlayıştır."⁸³ Hobbes ve Aydınlanma'nın son dönem düşünürleri, insanı doğanın içine özümseyerek onu bir nesne, bir makine gibi kabul etmişlerdir. Tüm ilerlemeci

⁸¹ Horkheimer, Max, *Aklın Tutulması*, s.191

⁸² Jay, Martin, *Diyalektik İmgelem*, s.370

niyetlerine karşın bu anlayış, insanı bir nesne olarak gördüğü için, insanın değiştirici gücünü reddediyor; müdahale dışı, mekanik ve döngüsel bir doğa ve tarih felsefesine ulaşıyordu.

1940'larda, okulun, Aydınlanmayla ilgili görüşleri değişmiştir. Aydınlanmayı artık burjuvazinin bir kültür ürünü olarak görmeyip, Batı düşüncesini bir bütün olarak Aydınlanma Felsefe'sinin mirasçısı olarak görmeye başlamışlardır. Horkheimer ve Adorno, her ne kadar Marksist bir dil içinde yazsalar da, artık toplumun maddi alt yapısına çözüm aramada bu dil'i bir yana bırakmışlardır. Örneğin Batı toplumunu ve bireyi anlatan çözümlenmeleri, Nietzsche etkisini açıkça yansıtmaktadır.⁸⁴ Marks'ı da artık Aydınlanma geleneğinin içinde bir düşünür olarak görmeye başlamışlardır. Çünkü Marks, insanın kendisini gerçekleştirme tarzını "çalışma"ya (iş, emek) indirip, bunu fazlasıyla vurgulamıştır. "Horkheimer'e göre, insanın böyle *animal laborans*'a indirgenmesi, örtük biçimde doğanın, insanın sömürsü için yaratılmış bir alan olarak şeyleştirilmesini de içinde barındırır. Eğer dünya Marks'ın kafasındaki gibi yapılabilsen, tüm dünyanın *koskoca bir düşkünlerevi* olması gerekirdi."⁸⁵

Horkheimer ve Adorno'ya göre, Aydınlanma'nın egemen olma düşüncesinin temelinde, dünyaya tanrı'nın egemen olduğu düşüncesinin özgünleştirilmiş bir biçimi yer almaktadır. Bu inancın sonucunda, özne olarak insan da, doğaya ait nesnelere kendinden aşağı ve "öteki" olarak görmeye başlamıştır. Halbuki ilkel canlılık (animizm) bile, özne ile nesnenin birbirinin içine sızdığını, ayrı olmadıklarını sezinleyebilmiştir. Aydınlanmada bu durum ortadan kalkmıştır: "Animizm nesneye ruh kazandırmıştır, endüstriyalizm ise ruhları nesneleştirmektedir."⁸⁶

Aydınlanma, mitolojiden miras olarak aldığı, zamanın durağan yinelenmeleri anlayışına bağlı olarak, tarihsel değişim ve bu değişimin dinamik olanağını bir yana bırakmaktadır. "İnsanlar yinelenme tarafından yasallık adı altında bir döngü içine sokulmakta ve bu döngünün doğa yasasında nesnelleştirilmesiyle birlikte, özgür birer özne

⁸³ Horkheimer, Max, *Akıl Tutulması*, s.136

⁸⁴ Bu çalışmanın, "Birey ve Akıl" altbaşlıklı bölümünde okulun, artık bireyden bir anlamda umudunu kestiğini ve toplumun, Nietzsche'de olduğu gibi güdümlenen, yönetilen bir *sürü*'ye, bir *kitle*'ye dönüştüğünü görüyoruz. Yine, sanki Nietzsche'nin *üst insan*'ı gibi, Horkheimer'in de, bireyselleşmenin yok edildiği bu ortamda, herşeye rağmen karşımıza çıkabilen *kahraman ve fedakar bireyler*'i vardır.(bkz., s.38)

⁸⁵ Jay, Martin, *Diyalektik İmgelem*, s.373-374

⁸⁶ Horkheimer, Max & Adorno, Theodor, W., *Aydınlanma'nın Diyalektiği* (1. cilt), s.46

olarak güven altında buldukları sanısına kapılmaktadırlar.”⁸⁷ Daha da olumsuz, Aydınlanma'nın doğa üzerindeki egemenlik anlayışının insan'a yönelmesidir. Aydınlanma'nın doğa anlayışında yer alan, birbirinin yerine geçebilen atomlar ya da monadlar görüşü, modern toplumda insanın atomize olmasını – ama birey olmasını değil – ve sonuçta da totaliter tahakkümün eşitlik anlayışını oluşturmuş bulunmaktadır. Değişik olan her şey eşit duruma getirilmiştir. “Her şeyin her şeyle özdeşliğinin bedeli, hiçbir şeyin kendisiyle özdeş olamamasıyla ödeniyor.”⁸⁸

Buraya kadar söylenenlere baktığımızda, Frankfurt Okulu'nun getirdiği toplumsal eleştirinin bir bakıma modern aklın eleştirisi olduğunu görürüz. Bunun temelinde de Aydınlanma'nın ulaştığı sonuçlar yatmaktadır. Frankfurt Okulu'na göre, Aydınlanma'nın vardığı sonuç kendini imhadır ve bunun iki ana nedeni vardır.

Bunlardan ilki, Aydınlanma'nın akli getirdiği noktada bireyin silinişidir. Aklın yalnızca amaçlara ulaşmak için kullanılan araçlarla tanımlanır olması yeni bir egemenlik biçimi yaratmıştır; tümelin akıl yoluyla tikel üzerindeki egemenliği. Çünkü artık tümel, aklın, somuttaki gerçekleşmesi gibi görünmektedir bireye. “Egemenlik bireylerin karşısına genel-olan diye, gerçeklikteki akıl diye çıkar. Kendileri için başka çıkış yolunun açık olmadığı toplum üyelerinin gücü, bütünü yeniden gerçekleştirmek üzere üstlerine yüklenen işbölümü aracılığıyla birikir ve bütünün rasyonelliği bu yüzden tekrar çoğalır, artar.”⁸⁹ Bu, bir anlamda tümelin bireyin aklını işgal etmesidir. Birey kendi varlığını tümelin kendisine öngördüğü rollerin dışında tanımlayamaz olmuştur. Efsanevi burjuva bireyi yoktur artık.

İkinci neden ise, Aydınlanma'nın özne ile doğayı birbirinden kesin çizgilerle ayırmasında yatmaktadır. Mit, insanı doğaya tabi kılarken, Aydınlanma doğayı insana tabi kılmıştır. Bu mutlak ayırım insanın içinde var olduğu doğayı kendisine tamamen yabancı bir öge olarak algılamasına yol açmış, bu da doğanın insan için “şeyleşme”sine neden olmuştur. Artık bilim ve teknoloji insanın doğa üzerindeki tahakkümünün araçlarıdır. Doğa yalnızca tahakküm etmek için hakkında bilgi edinilecek bir nesneye dönüşmüştür. Ancak insanın doğa üzerindeki bu tahakkümü, aynı zamanda in-

⁸⁷ Horkheimer, Max & Adorno, Theodor, W., a.g.y., s.28

⁸⁸ Horkheimer, Max & Adorno, Theodor, W., a.g.y., s.29

⁸⁹ Horkheimer, Max & Adorno, Theodor, W., a.g.y., s.39

sanın kendi üzerinde de bir tahakküm yaratmıştır. Çünkü insan da için de yaşadığı doğanın yazgısını paylaşmak zorundadır.

Artık aklın diyalektiği iki farklı görünüm arasındaki bir gerilimdir; herkese eşit uzaklıkta evrensel olarak akıl ve tikelin tahakkümü olarak akıl. Bu gerilim, Aydınlanmanın, aydınlanmış akıl, mit ve tahakkümün bir toplamı olduğu sonucuna varmaya yeterli bir nedendir. Bir anlamda, "mit zaten bir aydınlanmaydı ve aydınlanma mite dönmüştür."⁹⁰

"Aydınlanma'nın şeylere karşı tutumu, diktatörün insanlara karşı tutumu gibidir."⁹¹ Doğa yalnızca tahakküm altına alınmak için hakkında bilgilenecek bir "şey" haline geldikçe, doğanın bilinmesi onun sayılara indirgenebilir oluşuyla aynı anlama gelmektedir. Bir anlamda sayılar Aydınlanma'nın miti olmuştur. Sayılara indirgenemeyen her şey bir yanılsamadır. "Aydınlanma sayılara, sonuçta *Bir'e* karışarak kaybolmayan şeylerin görünüşüne dönüşmektedir; pozitivism onu edebiyata sürüyor. Birlik, bütünlük Parmenides'ten Russef'a kadar bir belgi olarak kalıyor."⁹² Bilinmeyene karşı korkuya, mite savaş açarak yola çıkan Aydınlanma, tabular yaratmada onlar kadar başarılı olmuştur.

Akıl, tarihsel pratik içindeki kendi eleştirel soyutlama uğraklarından uzaklaşarak araçsal ve faydacı bir işlevin hizmetine girmiştir. Toplumsal istikrarın ve verimliliğin bir aracına dönüşerek kendi kullanımını yeniden üreten teknik bir girişimdir artık akıl. Aklın verili olanı olumlayıcı bu dönüşümünün ideolojik ifadesi pozitivism'dir. Frankfurt Okulu için gerek felsefi gerekse teknik pozitivism, Aydınlanmanın son noktasıdır, akıl eleştirel gücünü yitirmiştir.

Akıl, toplumsal üretimin basit bir aracına dönüşmüştür. Teknolojik akılcılığın egemenliği, insanı dışlamış ve akı, ilerleme, zenginlik ve refah için bir araç haline getirmiştir. Araçsal aklın (öznel akıl) öznelliği, pozitivist mutlak nesneliliğin ve mekanik verimliliğin hizmetinde toplumsal sistemin payandası olur. Akıl, üretim kapasitesi, verimliliğin yükselişi ve toplumsal istikrar adını alır.

⁹⁰ Horkheimer, Max & Adorno, Theodor, W., *Aydınlanmanın Diyalektiği (1. Cilt)*, s.28

⁹¹ Horkheimer, Max & Adorno, Theodor, W., a.g.y., s.25

⁹² Horkheimer, Max & Adorno, Theodor, W., a.g.y., s.24

Adorno ezilenlerin kendilerini artık bir sınıf olarak hissetmediklerini söylemiştir. Sınıflı toplum yapısı, kitle toplumu tarafından gizemleştirilmekte ve proletarya iktidarsızlaştırılmaktadır. "Modern toplumda artık yönetenler de yönetilenler de, bu sınıflardan ve Marks'ın, artı değer, üretim ilişkileri gibi temel kavramlardan bağımsız olarak, teknolojik rasyonalitenin egemenliğine girmiştir."⁹³ Teknolojik rasyonalite görüşü Marcuse tarafından sistematik bir biçimde ele alınmıştır. Buna göre doğa, bilim ve teknoloji yoluyla egemenlik altına alınınca yeni bir tahakküm biçimine yol açar. İnsan ve doğanın sömürülmesi artık çok daha bilimsel ve rasyonel olmuştur. "Teknolojik akılsallık, egemenliğin meşruiyetini kaldırmaktan çok korumaktadır."⁹⁴

Teknolojik rasyonalitenin belirleyiciliği ile, Max Weber'in "modern dünyanın rasyonalizasyonu" tezi arasında çok yakın bir benzerlik vardır. Frankfurt Okulu ve Weber'ci tezler iki yönden benzemektedir : Birincisi, teknolojik rasyonalite insan dene-timi dışında, tikel grup ve bireylerin iradesi haricinde, soyut güçlerin etkisiyle işlemektedir. İkincisi, her ikisinin de modern endüstri toplumunu değerlendirmelerinden doğan kötümserliktir. Weber, entellektüalizasyon ve rasyonalizasyon'un yayılışının, tüm toplumun araçsal akıl tarafından belirlenmesi anlamına geldiğini söyler. Sonuçta kötümserdir ve "karizmatik lider" gibi pek kabul görmeyen bir çözümü önerir. Marcuse de teknolojik rasyonalite ve sisteme muhalefet edecek güçler konusunda kötümserdir. "Devrimci bir muhalefet için çok küçük bir şans vardır ve o da toplumun alt kesimlerinde olan işsizler, ezilen diğer renk ve ırklar, marjinaler ile öğrenciler arasında bulunmalıdır."⁹⁵

Frankfurt Okulu için araçsal akıl, sadece teknolojinin bir aracına dönüşmekle kalmamış, aynı zamanda bürokratik zorbalığın ve toplumsal iktidarın da bir aracına dönüşmüştür. İşte genel olarak aklın bu akılsallaşma süreci, eleştirel işlevlerinden uzaklaşması, akılsallık krizidir; Aydınlanma'nın sonudur. Çünkü bu araçsallaşmanın dönüştürdüğü dünya, bütün akılcı varsayımlarına karşın vaatlerinin tam tersi sonuçlar üretmiştir. Teknoloji, savaşlarda kullanılan atom bombası olarak, kitlesel imha silahları olarak, gaz odaları olarak kullanılan bir "akıldışılık"tır artık.⁹⁶

⁹³ Bottomore, Tom, *Frankfurt Okulu*, s.40

⁹⁴ Bottomore, Tom, a.g.y., s.41

⁹⁵ Bottomore, Tom, a.g.y., s.44

⁹⁶ Adorno, Theodor, W., *Minima Moralia*, s.107

Okulun, sınıf çatışmalarının yerine insan-doğa çatışmasını vurgulamaya başlamasıyla birlikte, işçi sınıfı tarihin dönüştürücü öznesi olma özelliğini kaybetmişti. Buna bağlı olarak, Eleştirel Teori'nin temeli olan praxis anlayışı da önemini yitirmiştir. 1969 yılında Adorno'nun söylediği, "Kuramsal modelimi oluştururken, insanların günün birinde bu modelimi Molotof Kokteylleriyle gerçekleştirmeye kalkışacaklarını düşünmemiştim" deyişi, sadece düşüncelerinin sonucuna üzülen birinin sözleri değildir. Bizzat kuramın varabildiği sonucun ne olduğunu söylemek istemiştir: "olumsuzlama hiçbir zaman gerçek anlamda olumsuzlanamamaktadır."⁹⁷

Sonuçta okul ne tip bir praksise olanak bulunduğu açıkça ortaya koymamıştır. Bununla birlikte liberalizme, gericiliğe ya da irrasyonalizme de yönelmemişlerdir, çünkü bunlar da Aydınlanma'nın çocuğudurlar. "Gidebilecekleri tek nokta, praxis yerine teoriye yönelmektir, bu da negatif özgürlüğe sığınan akılla olacaktır."⁹⁸

4. KÜLTÜR ENDÜSTRİSİ : KİTLELERİN ALDATILMASI OLARAK AYDINLANMA

4.1. Kavramın Anlamı

"Kültür Endüstrisi" kavramı iki farklı biçimde açıklanabilir; birincisi, "kültür" ve "endüstri" gibi birbirinden tamamen farklı iki alanı tanımlar görünen iki terimin birlikte kullanılması. Bu, bir bakıma, içinde bulunulan yapının bütünselliğini öne çıkaran, bütünü oluşturan parçaların hiçbirinin bütünden ve diğer parçalardan soyutlanmış bir biçimde ele alınamayacağını ifade eden bir tercihtir. İkincisi ise, bu kavramın "kitle kültürü" yerine kullanılmasıdır. Burada öne çıkarılmaya çalışılan nokta, "kültür endüstrisi" kavramında varolan kültürün oluşmasında kitlelerin sanılandan daha az katkısının olması ve kültürün, bütünün parçalarını kendi içinde bulunmaya, ama bütünün şartlarıyla bulunmaya ikna aracı oluşu gerçeğidir.

Bütün kültürel görüngülerin, sınıf çıkarlarının doğrudan bir yansıması olarak değil, toplumsal bütünlüğün aracılığıyla dolayımlanmış olarak ele alınmaları gerekir. Bunun anlamı kültürel görüngülerin, statükoyu olumsuzlayıp reddeden güçler de dahil,

⁹⁷ Jay, Martin, *Diyalektik İmgelem*, s.403-404

⁹⁸ Jay, Martin, a.g.y., s.404

bütünün içindeki karşıtlıkları ifade etmekte olduğudur. “Hiçbirşey, yalnızca verili toplumun egemen ideolojisinin içinde ve ona karşıt yanlar taşımamacasına onun tarafından biçimlendirilmiş olacak şekilde ideolojik değildir.”⁹⁹

Ancak kültürel alanın bu özerkliği, onun toplumsal bütünden tamamen bağımsız bir alan olarak tanımlanmasına neden olmamalıdır. Kültür, hiçbir zaman kendisiyle açıklanamaz. Frankfurt Okulu düşünürleri, kültür ürünlerinin, ne sınıf çıkarlarının basit bir yansıması, ne de bütünden tamamen bağımsız bir alanın ürünleri olmadığı konusunda hemfikirler. Zaten en fazla ilgilendikleri konulardan biri de, kültürel görüngülerin, bütünü oluşturan diğer alanlarla hangi koşullarla ilişki kurdukları, zaman zaman onlar tarafından nasıl belirlendikleri sorusudur.

Adorno'nun kültür endüstrisi analizi, tüm kuşatmışlığı ve karamsarlığına rağmen, yine de alçak sesle ifade edilen bir umudu da korumaya çalışır. Kitleleri manipüle etme çabasındaki kültür endüstrisinin ideolojisi, kontrol etmek istediği toplum gibi kendisiyle çelişir hale gelir. Kültür endüstrisi'nin ideolojisinin panzehirini yine kendi içinde taşır.

Adorno ve Horkheimer'in birlikte yazdıkları “*Aydınlanma'nın Diyalektiği*” yapıtının “*Kültür Endüstrisi : Kitlelerin aldatılması olarak Aydınlanma*” bölümünde “kültür endüstrisi” kavramı, bir kültür teorisi değil, bir endüstri teorisi geliştirmek için kullanılır. Geç-kapitalizm döneminde kültürün şeyleşmesi ve paranın klasik tanımıyla bir kültür haline gelmesinden yola çıkılarak, bu yeni kavramla bir “günlük yaşam” teorisi oluşturmaya çalışılır. Kültür endüstrisi kavramıyla kültür, tümel tarafından özerkliği işgal edilmiş bir şekilde yeniden tanımlanır. Bu özelliğiyle kavram, bir “kültür eleştirisi” olmaktan çıkıp, tümeli sorgulayan bir “ideoloji eleştirisi” haline gelmiştir. Bu açıdan kültür endüstrisi kavramıyla getirilen geç-kapitalizm eleştirisi, Marks'ın “*Kapital*” ile getirdiği eleştiriyle karşılaştırılabilir.

Adorno'nun kültür endüstrisinin en çok eleştirdiği özelliği aldatıcı olan yanıdır. Bu eleştirinin temelinde Marks'ın meta fetişizmi analizi yatar. Adorno'ya göre, kültür endüstrisinin ürettikleri metalaşan sanat eserleri değil, daha başında Pazar için üretilmiş metaldır.

⁹⁹ Jay, Martin, *Diyalektik İmgelem*, s.87-88

Frankfurt Okulu düşünürlerinin, modern toplum eleştirilerinde, kültür endüstrisi, popüler kültür ya da kitle kültürü gibi kavramları bu kadar öne çıkarmalarının temelinde geç-kapitalizmin sadece ekonomi-politik ile çözümlenemeyecek kadar gelişkin bir toplum oluşu yatmaktadır. Bu toplumun en temel özelliklerinden biri, hegemonya ve ikna süreçlerinin kültürel boyutunun, sistemin genel bütünselliği içinde, gitgide daha belirgin bir hale gelmesidir. Kültür, başından beri Okul düşünürleri için her zaman çok önemli bir alan olmuştur. Ancak, kültürel boyutun toplumsal eleştiride bu kadar öne çıkması düşünürlerin ikinci dünya savaşı ve sonrasındaki eserlerinde belirginleşmiştir. Elbette ki bunun temel nedeni geç-kapitalizm sürecinin kendisini özellikle savaş sonrasında hissettirmesidir. Ancak, bu genel doğruya paralel olarak, Frankfurt Okulu özelinde iki farklı etkiden de söz edilebilir. Bunlardan birincisi, Almanya'daki Nazizmin etkisidir. Hemen hepsi yahudi olan bu düşünürler, yaşadıkları bu ülkedeki gelişmeden doğrudan etkilenmişler ve Almanya'yı terketmek zorunda kalmışlardır. Belki bu özel durum nedeniyle faşizm her zaman Frankfurt Okulu'nun temel ilgi alanlarından biri olmuştur. Okul, o dönemdeki ortodoks marksizmden farklı olarak, faşizmi hiçbir zaman kapitalizmin ekonomi-politiğinin doğal bir sonucu olarak tanımlamayı yeterli görmemiş ve sürekli olarak faşizmin ideolojik ve kültürel boyutuyla ilgilenmiştir. Toplumsal eleştiride bu alan ile yoğun ilgilenim öncelikle faşizm analizlerinde ortaya çıkmaya başlamıştır. İkinci etki ise, yine Almanya'daki Nazi rejimi yüzünden ABD'ye göç etmeleridir. Almanya'da Hitler'in iktidara gelmesinden kısa bir süre sonra okul düşünürleri Almanya'yı terketmişler, bir süre Avrupa'da kaldıktan sonra ABD'ye yerleşmişler ve savaşın sonuna dek orada yaşamışlardır. Savaş sonunda bir kısmı tekrar Almanya'ya dönerken (Adorno, Horkheimer gibi), bir kısmı da ABD'de kalmayı tercih etmişlerdir (Marcuse, Löwenthal gibi). ABD'de kaldıkları bu süre boyunca Frankfurt Okulu düşünürleri, Avrupa'ya göre daha ileri bir kapitalizmi yaşayan Amerikan toplumundaki gelişmeleri yakından görmek fırsatını elde etmişlerdir. Böylece, faşizm analizlerinde başlayan ideoloji ve kültür alanında yoğunlaşma, bu etkiyle de devam etmiştir. Hatta bu düşünürlerden bazıları (Adorno), Almanya'daki Nazizm ile ABD'deki modern kapitalizm arasında, rejimin kendini idame ettirmesinde, ideoloji ve kültürün kullanımını açısından benzerlikler yakalamıştır.

Geç-kapitalizmin temel özelliği bütüncü bir toplum olmasıdır. "Bu düzen, üretmek zorunda olduğu şeyi de bu şeyi sağlama ve kendi gücünü yayma araçlarını da a

priori olarak belirleyen bir sistem biçiminde işler.”¹⁰⁰ Böyle bir yapı içinde teknolojiyi, siyaseti ya da kültürü birbirlerinden kopuk bir biçimde ifade edebilmek neredeyse olanaksızdır. Bir başka deyişle, kültür teknolojidir, teknoloji siyasettir, siyaset de kültür. Her biri hem kendisidir, hem de bir diğeridir.

“Çağdaş sanayi toplumu, teknolojik temelini düzenleyiş biçimiyle bütüncüllüğe yöneliyor. Bütüncüllük, sadece yıldırmaya dayanan bir siyasi tekbiçimleştirme değil, aynı zamanda sözde genelin çıkarı adına ihtiyaçları düzenleyerek işleyen, yıldırmaya dayanmayan bir iktisadi-teknik tekbiçimleştirmedir.”¹⁰¹ Kültür endüstrisi, bu tekbiçimleştirmede başlıca rolü üstlenir.

4.2. “Meta”laşma ve “Şey”leşme

Kültür endüstrisi sürecini harekete geçiren dinamik piyasadır, pazar için üretimdir. Dolayısıyla, kültüre damgasını vuran temel güdü en geniş satışı yakalamak, en çabuk ve en çok kara ulaşmak haline gelir. Bu durumda hakim değerlerin dışına çıkmaz ve sanatın geleceği yönlendirme özelliği silinir.

Kültür endüstrisi gerçek bir kültür değil, kendiliğindenliği olmayan, şeyleşmiş bir sahte kültür üretmektedir. Modern kitle toplumlarında eski günlerdeki gibi, birbirinden farklı, yüksek kültür ve alt kültür diye iki ayrı kültür de kalmamıştır. Bu farklılık bile kitle kültürünün stilize barbarlığı içinde erimiş, yok olmuş gitmiştir. Klasik sanatın en olumsuzlayıcı örnekleri bile, daha sonraki yıllarda Marcuse tarafından tek boyutlu düzmece sanat diye adlandırılacak olan kitle kültürü sanatın içinde özümsemiş bulunmaktadır. “Bir zamanlar protesto niteliği taşıyan trajedi bile modern dönemde teselli anlamına dönüşmüştür. Sanat diye ne varsa, kitle kültürünün ortamı içinde bilincine varılamayan mesajı ile, hemen hemen yalnızca, gerçeklik ile uyuşmayı ve yaşama yeniden biçim vermekten geri durmayı telkin etmektedir.”¹⁰²

Buna göre, yüzeysel sanat bir yozlaşma biçimi değildir. Yüzeysel sanatın saf ifade idealine ihanet olduğunu düşünenler, toplum hakkında bir yanılsama içindedirler. “Maddi praksisin tersine özgürlük dünyası olarak varsayılan burjuva sanatının arılığı başlangıçtan beri alt sınıfların dışlanması pahasına elde edilmiştir, oysa sanat sahte

¹⁰⁰ Marcuse, Herbert, **Tek Boyutlu İnsan**, Çev: Afşar Timuçin-Teoman Tunçdoğan, May Yayınları, İstanbul, 1975, s.10

¹⁰¹ Marcuse, Herbert, a.g.y., s.17

genellik hedeflerinden uzak durarak alt sınıfların davasına, yani gerçek genelliğe bağlı kalmalıdır.”¹⁰³ Bugün geçerli olan püritanizm değildir. “Çünkü sistem zaten tüketiciyi hiçbir zaman bir takım kuşkulara ya da muhalefete yönelecek kadar yalnız bırakmamaktadır.”¹⁰⁴

Adorno ve Horkheimer’in kültür endüstrisi kavramıyla getirdikleri kitle kültürü betimlemesi, hiçbir zaman “yüzeysel sanat”a karşı seçkin bir aşağılamaya indirgenemez. Onların yapmaya çalıştıkları şey, kitle kültürü deneyimini halis estetik deneyimden ayırmaktır. Bu da eğlence, zevk gibi kavramları sanatta gerçekleşenden tamamen ayırmakla gerçekleşir.

Kitlesele olarak üretilen lüks tüketim maddelerinin ucuzlamasıyla birlikte, sanat metalarının karakterinde önemli değişiklikler oldu. Burada yeni olan sanatın metalaşması değildir, fakat sanatın özelliğinden vazgeçmesi ve tüketim metaları arasında yerini gururla almasıdır. Sanat ayrı bir alan olarak yalnızca burjuva toplumunda mümkün olabilmiştir. “Fakat pazar yoluyla gelişen, toplumsal amaçlılığın olumsuzlanmasıyla, sanatın özgürlüğü meta ekonomisi tarafından sınırlandırılmış oldu.”¹⁰⁵

Kültürün endüstrileşmesi, endüstri toplumu içinde yer alan insan tekinin de bir endüstri ürünü gibi görülmesi, dolayısıyla insanın herhangi bir nesne haline gelmesi, yani şeyleşmesi sonucunu doğurur. Özellikle olgun döneminde Frankfurt Okulu, kültür endüstrisinin, insanı geçmiş dönemlerdeki tahakküm yöntemlerine ve pratiklerine oranla çok daha ince ve etkin yöntem ve pratiklerle tahakküm altında tuttuğunu düşünmeye başlamıştır. “Evrensel olan (toplumsal sistem) ile tikel olan arasındaki asılsız uyum, bu uyumun kurbanı durumundaki kesimde edilginleşmiş bir benimsemenin oluşturulmasında etkin bir araç olacağı için, toplumsal çelişkilerin açıkça görülebildiği duruma oranla çok daha insanlık dışıdır.”¹⁰⁶

Kültür endüstrisi, sistemin genel bütünselliği içinde, bireyin varlığını idame ettirebilmek için, onun emeğini, aklını ve varlığını sisteme kiraladığı çalışma dışında, onun sisteme yabancılaşmasını engelleyen, genel-tikel uyumunu sürekli kılan bir işlev görür. Çalışma ile çalışma sonrası arasında aslında çok belirgin bir süreklilik söz konusudur.

¹⁰² Jay, Martin, *Diyalektik İmgelem*, s.312

¹⁰³ Horkheimer, Max & Adorno, Theodor, W., *Aydınlanmanın Diyalektiği (2. Cilt)*, s.24-25

¹⁰⁴ Horkheimer, Max & Adorno, Theodor, W., a.g.y., s.32

¹⁰⁵ Horkheimer, Max & Adorno, Theodor, W., a.g.y., s.50-51

Çalışma dışı edimler, çalışmadakinden farklı yöntem ve araçlarla düzenlenmiş de olsa çalışmadaki yaşamın bir uzantısıdır.

Eğlence, geç-kapitalizm döneminde işin bir uzantısıdır. İşin daha sonra, daha iyi bir şekilde gerçekleşebilmesi için verilen bir aradan ibarettir. İşçinin boş zamanı ve o süreçte kullanılacak eğlence metaları o kadar ön-belirlenmiştir ki, eğlence iş sürecinin sonrasına hiç geçemeyen bir imaja dönüşmüştür.

Tekelci dönemde tüm kitle kültürü özdeştir. Artık tekelin gizlenmesine de gerek yoktur; çünkü şiddeti açığa çıktıkça gücü de artmaktadır. Sinema ve radyo artık sanat olma iddiasında değildir. "Bir ticaretten başka bir şey olmadıkları gerçeğini, bilerek yarattıkları değersiz şeyleri meşru hale getirecek bir ideoloji olarak kullanmaktadırlar."¹⁰⁷

Artık kültür endüstrisi teknolojik terimlerle açıklanmak durumundadır. Birbirinden çok farklı yerlerde özdeş gereksinimleri olan milyonların varolduğu bir dünyada, özdeş malların üretimi ve yeniden üretimi gayet doğaldır. Üstelik az sayıdaki üretim merkezleriyle, çok sayıda ve dağınık tüketim noktaları arasında bir örgütlenme ve planlama yoluyla bir bütünlük sağlamak da zorunluluk haline gelmiştir. Ayrıca, standartların tüketicinin gereksinimlerine göre belirlendiği ve bu yüzden de çok küçük bir muhalefet dışında kolayca belirlendiği ileri sürülmektedir. Teknolojinin toplum üzerinde uyguladığı gücün temelinde, toplum üzerinde ekonomik denetimi olanların bulunduğu pek dile getirilmemektedir. "Teknik rasyonellik bugün egemenliğin rasyonelliğidir."¹⁰⁸

Değişik tüketim kalıplarına hitap eden, aynı malın farklı biçimlerde ve farklı fiyatlarla pazarlanması gibi yöntemlerle ayrımlar vurgulanmakta ve genişletilmektedir. Böylece, "kimse kaçmasın diye herkes için bir şeyler öngörülmüştür, farklar tesviye edilerek birbirine uydurulmuş ve çekici kılınmıştır."¹⁰⁹

Ancak, böyle bir ortamda, elbette ki bir sinema seyircisi, filmi izlemeye başladığında, filmin nasıl biteceğini, kimin ödüllendirilip kimin cezalandırılacağını çok iyi bilmektedir. Bir müziksever, koşullandırılmış kulağıyla, hit olmuş bir şarkının ilk notalarını duyduğunda arkasından neyin geleceğini tahmin edebilmekte ve bundan da hoşnut

¹⁰⁶ Jay, Martin, *Diyalektik İmgelem*, s.312

¹⁰⁷ Horkheimer, Max & Adorno, Theodor, W., *Aydınlanmanın Diyalektiği* (2. Cilt), s.8

¹⁰⁸ Horkheimer, Max & Adorno, Theodor, W., a.g.y., s.8

olmaktadır. “Kültür endüstrisi, efekt’in, somut icraatın, bir zamanlar fikir içeren ve bu fikirle ortadan kaldırılan eser üzerinde teknik ayrıntıların egemenlik kazanmasıyla birlikte gelişmiştir.”¹¹⁰

Gerçek yaşam filmlerden ayrılmaz hale gelmektedir. “Film, filmin yapısı içinde tepki verme yeteneğini yitirmiş seyirciye, düşünme ve akıl yürütme fırsatı vermemekte, böylece film seyirciyi, perdede gösterilenlerle gerçekliği özdeşleştirmeye zorlamaktadır.”¹¹¹

Genele karşı çıkan her tikel, ona uyum sağlamakla hayatta kalabilir. Gerçekçi muhalefet, iş dünyasında yeni bir fikri olan her bireyin ayırıcı özelliğidir. Modern toplumun kamuoyunda suçlamalar, nadiren açık bir şekilde ortaya konur. Suçlamalar açık bir şekilde ortaya konduğunda bile bakış açısı, muhalif iradenin sonunda uzlaşma varacağı yönündedir. “Tabanla doruk arasındaki uçurum açıldıkça, iyi örgütlenmiş gösterişlilik vasıtasıyla üstünlüklerini belli edenlerin bu uçurumdaki yerleri kesinleşir. Yeternekleli yandaşlarının yolunu açan liberalizm eğilimi böylece kültür endüstrisinde de yaşamaya devam eder.”¹¹²

Kültür endüstrisi çağında düzen, bedenleri serbest bırakır ve ruhlara saldırır. Artık düzen “benim gibi düşün ya da yok ol” demek yerine, “benim gibi düşünmemekte serbestsin. Yaşamını ve tüm sana ait olanları da koruyabilirsin. Ancak o andan itibaren aramızda bir yabancısın” demektir.¹¹³ Tüketici olanlar işçiler, memurlar, çiftçiler ve küçük burjuvalardır. Kapitalist üretim onları beden ve ruhlarıyla o şekilde içine alır ki, kendilerine sunulan şeylere hiç direnmeden kapılırlar. Yönetilenlerin kendilerine yöneticilerce dayatılan ahlak anlayışını her zaman onlardan daha çok ciddiye alması gibi, bugün aldatılan kitleler de başarı mitine başarılı olanlardan daha çok kapılmaktadır. Kitleler yönetenlerin isteklerini benimsemekte, köle haline gelmelerine neden olan ideolojiye inatla sarılmaktadırlar.

Günümüzde iş ve eğlencenin birbirine karıştığını söylemiştik. İş ve eğlencenin benzerliğinin temeli her ikisinin de statükonun yanında oluşundadır. Zevk almak düzene evet demektir. İnsan, bir türün örneği olarak, kültür endüstrisiyle gerçeklik kazanır.

¹⁰⁹ Horkheimer, Max & Adorno, Theodor, W., a.g.y., s.10

¹¹⁰ Horkheimer, Max & Adorno, Theodor, W., *Aydınlanmanın Diyalektiği* (2. Cilt), s.13

¹¹¹ Horkheimer, Max & Adorno, Theodor, W., a.g.y., s.14

¹¹² Horkheimer, Max & Adorno, Theodor, W. a.g.y., s.21

Günümüzde her insan bir diğ erinin yerine geçebilme özellikleriyle önem kazanmaktadır. "Birey olarak kişi yeri mutlak doldurulabilir biridir, tam anlamıyla bir hiçtir."¹¹⁴ Bu düşünce ile Adorno ve Horkheimer, çağdaşları başka bir filozofun, varoluşçu Heidegger'in şu sözlerinde dile gelen görüşü paylaşmış olurlar: "İnsanın günlük yaşam olanakları ötekilerin koyduğu ölçülerce yönetilir. Bu ötekiler belirli ötekiler değildir. Her öteki bütün ötekilerin yerine geçebilir. (...) Ötekilerin kimliği, ne bu ne de şu kimse, ne insanın kendisi ne bazı kimseler ne de hepsinin toplamıdır. Onların kimliği *kimse'sizlik* ya da *herkes'dir*."¹¹⁵

Kültür endüstrisi çağında birey bir yanılsamadır. Ancak bunun tek nedeni üretim araçlarının standartlaşması değildir. Bireye yalnız ve yalnızca genelle olan kayıtsız şartsız özdeşleşmesini sorgulamadığı koşulunda tahammül edilmektedir. "Her yerde sahte bireysellik hüküm sürmektedir."¹¹⁶

Rekabetçi bir toplumda, reklamcılığın toplumsal bir işlevi vardı. Tüketiciyi pazar konusunda bilgilendir, seçimi kolaylaştırır ve tanımayan, fakat verimli bir üreticinin pazarda yerini alabilmesini sağlardı. Reklam zaman kaybettirmez, aksine kazandırır. Serbest Pazar döneminin sonuna yaklaştığımız günümüzde, sistemin egemenliği reklamların arkasına saklanmaktadır. Reklam yoluyla tüketicinin büyük tekellerle olan bağı güçlenmektedir. Sonuçta tekrar tekellerin cebine giren reklam masrafları, zahmet verici rekabet yoluyla can sıkıcı rakipleri ortadan kaldırmaktan kurtarır; piyasada sözü geçenlerin kendi aralarında kalmalarını sağlar; bu tıpkı totaliter devlette ekonomi konseyinin, işletmelerin açılmasını ve üretime devam etmesini denetlemeye yarayan kararlarına benzer. Reklamcılık bugün artık negatif bir ilke, engelleyici bir araç haline gelmiştir. "Reklam damgasını taşımayan her şey ekonomi açısından kuşkuludur."¹¹⁷

Reklamcılık ve kültür endüstrisi, teknik ve ekonomik olarak iç içe geçmiştir. Her ikisinde de aynı ürün, pek çok farklı yerde görülebilmekte ve aynı şeyin mekanik tekrarı, bir propaganda sloganı işlevini görmektedir. Her ikisinde de, etkili olmak için zorlayıcı talep, teknolojiyi, insanları manipüle etme süreci olarak bir sahte teknolojiye dönüştürmektedir. Bütün bunlar dikkatsiz, dalgın ya da isteksiz diye tasarlanan müşterile-

¹¹³ Horkheimer, Max & Adorno, Theodor, W., a.g.y., s.22

¹¹⁴ Horkheimer, Max & Adorno, Theodor, W., *Aydınlanmanın Diyalektiği (2. Cilt)*, s.37

¹¹⁵ Heidegger, Martin, *Günlük İnsan ve "Onlar" Alanı*, Çev: Akın Etan, *Çağdaş Felsefe* (Bedia Akarsu) içinde, Mili Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, s.232-233

¹¹⁶ Horkheimer, Max & Adorno, Theodor, W., a.g.y., s.48

ri alt etmek için yapılmaktadır. “İnsanların en mahrem tepkileri bile kendilerine kıyasla o kadar eksiksiz şekilde şeyleştirilmiştir ki, kendine özgü olma düşüncesi sadece en aşırı soyutluklarda yaşamaya devam etmektedir: Kişilik kavramı artık onlara parlak beyaz dişlerden ve koltuk altlarının terlememesinden, heyecan duymamaktan başka bir şey ifade etmemektedir.”¹¹⁸ İşte bu durum kültür endüstrisindeki reklamların zaferidir.

5. FELSEFE'YE DÜŞEN GÖREV

Marks'ın “*Feuerbach üzerine tezler*”inin en ünlüsü olan 11.sinde “Filozoflar şimdiye dek dünyayı değişik şekillerde yorumladılar, sıra artık onu değiştirmeye gelmiştir”¹¹⁹ diyerek, felsefenin yoksanarak aşılması sorununu gündeme getirmiştir. 11. Tezi ortodoks marksistlerin yorumlayışı, felsefenin bir üst yapı kurumu olduğu ve diğer kapitalist, idealist öğelerle birlikte yok olacağı şeklindedir. Frankfurt Okulu gibi Hegelci Marksistler ise bu sözü, felsefenin düpedüz reddedilmesi olarak değil de, içindeki vaatlerin pratiğe geçirilerek gerçekleştirilmesi olarak algılamışlardır. Batı Marksizmi içinde okulun etkilendiği kişilerden olan Karl Korsch, “*Marksizm ve Felsefe*” adlı eserinde, özellikle Marksın felsefeyi reddetmek gibi bir niyeti olmadığını anlatmaya çalışmıştır. Korsch'a göre Marks, devlet'i ideolojik bir üst yapı ve baskı kurumu olarak görür ve ortadan kalktığında gerçek eşitlik sağlanacaktır. Yani bir anlamda devletin ortadan kalkma gerekliliği, onunla aynı kategoride olan felsefenin de kaldırılmasını birlikte getirmektedir. Ama bu kaldırma, “önce felsefeyi gerçeklik haline getirdikten sonra”¹²⁰ olacaktır. Kaldı ki Marks ve Engels kendilerinden önceki idealist felsefeyi reddetmeyip, özellikle Hegel'in diyalektiğininin, kendi alt yapıları olduğunu her zaman vurgulamışlardır ve felsefeyi safсата olarak değil, nesnel bir gerçeklik olarak görmüş, idealist felsefeyi reddetmeden ele almışlardır. Alman idealist felsefesi'nde ve Hegel'de, her zaman felsefeden başka bir şey olma, görev yüklenme eğilimi vardı. Bu yüzden Marks felsefesini, “kuramsallığın dışındadır, pratiğe yöneliktir”, diye eleştirmek haksızlıktır. Korsch'a göre Marksizm, materyalist-diyalektik bakış açısidir, toplumun ve doğanın genel yasalarının bilimidir. Bu yasalar sonuçta sosyalizmi gösteriyorsa, bu Marksizmin Sosyalizmi savunduğu anlamına gelmez. “Çünkü bir gerekliliği görmek başka, bu ge-

¹¹⁷ Horkheimer, Max & Adorno, Theodor, W., s.57

¹¹⁸ Horkheimer, Max & Adorno, Theodor, W., a.g.y., s.58

¹¹⁹ Marks, Karl & Engels, Friedrich, *Felsefe İncelemeleri*, Çev: Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara, 1979, s.70

rekliliğin hizmetine girmek başka şeydir.”¹²¹ Marksizm de, diyalektik yasalar gereği değişime uğramaktadır ki tarih böyle gösteriyor, ama temel çizgisi ve bütünselliği aynı kalmaktadır, yani diyalektik yöntemi ve genel yasaları. Şimdi Marksizmin bunalımı, diyalektik bakış açısının bırakılmasından kaynaklanmaktadır. Vülger Marksistler felsefeyi ve Marksizmi pozitivistliğe indirgemişlerdir, oysa onun özü zaten buna karşıdır. İşte tüm bu anlatılanlar aynı zamanda Frankfurt Okulu’nun çoğunu paylaştığı düşüncelerdir. Sosyalizmi gerçekleştirme pratiklerinin sonunda Adorno, “bir zamanlar devrini tamamladı denilen felsefe, kendini gerçekleştirme momentini yitirdiği için, günümüzde hala yaşayabiliyor”¹²² demiştir.

“Felsefenin dünyayı sadece yorumlamakla yetindiği ve gerçeklik karşısında boyun eğerek kendini sakatladığı yargısı, bugün, dünyayı dönüştürme çabasının yenik düştüğü bir dönemde, sadece akli yeni bir teslimiyetçiliğe zorlamak anlamına gelir.”¹²³ Felsefenin ortadan kalkması için, daha da önce Marks’ın da söylediği gibi, gerçekleşmesi, gerçeğin içinde erimesi gerekir. Bunun için de toplumsal zıtlıkların ve farklı çıkarların aşılması gerekir. Farklı sınıfların, farklı çıkarların, yöneten-yönetilen ayrımının bulunduğu bir dünyada, görünüş her zaman gerçekten farklı olacak, özel çıkarlar kendilerini genel çıkar olarak sunmaya çalışacak, bu yüzden de *yanlış bilinç* anlamında ideoloji ortadan kalkmayacaktır. Böyle bir durumda felsefe, bu ideolojilerin yalanını ve hakikati ortaya çıkarmak için gereklidir.

Horkheimer , *Akıl Tutulması*’nda felsefenin yapması gereken şeyi, özgürlük, mutluluk gibi idealler de dahil olmak üzere, “hiçbir kavramı mutlak kabul etmeden, göreceli bir doğruluk yaklaşımını benimsemek” olarak belirtir. Felsefe yadsımacı bir tutum almalı, mutlakçı olan bütün iddiaları – Marksizmin dogmatikleştirilmesi de dahil – yadsımalıdır. “Bugünkü koşullarda özne ile nesnenin, söz ile şey’in bütünleşmesi mümkün olmadığı için, yadsıma ilkesi, sahte mutlulukların yıkıntıları arasından, göreceli doğruları kurtarmaya yönelmektedir bizi.”¹²⁴ Felsefe en iyi amaç için bile olsa propagandaya ve siyasal aktivizme dönüştürülmemelidir. Çünkü eylem ve aktivite için yeterince uyarım vardır. Felsefe, derin düşünce için gerekli olan enerjisi aktiviteye harcamamalıdır ve

¹²⁰ Korsch, Karl, *Marksizm ve Felsefe*, Çev: Yılmaz Öner, Belge Yayınları, İstanbul, 1991, s.91

¹²¹ Korsch, Karl, a.g.y., s.59

¹²² Jay, Martin, *Diyalektik İmgelem*, s.404

¹²³ *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi (3. Cilt)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989, s.1007

¹²⁴ Horkheimer, Max, *Akıl Tutulması*, s.209

komut vermeye kalkmamalıdır. "Çünkü düşünme; planlama ve mühendislik değildir."¹²⁵ Horkheimer'e göre araçsal akıl doğayı ve insanı egemenliği altına almıştır. Hayatın anlam ve amacını sorgulayan edebiyat, sanat ve felsefeyi, yani doğayı dilsiz bırakmıştır. "Felsefenin görevi yararlı şeyler için hesap yapmak değil, doğayı kendi içinde ve kendisi için anlamak olmalıdır."¹²⁶ Yani felsefe araçsallığı bırakıp kendisinin efendisi olacak, teoriye yönelecektir; akıl ile doğayı yeniden barıştıracaktır.

Felsefenin bir anlamda aklımızı özgürleştireceğini vurgulayan okul üyeleri, bir özgürlük felsefesi olarak çıkan Varoluşçuluğu eleştirmekten de geri kalmaz. Marcuse'ye göre, Sartre'ın yanlışlığı, yaşanan saçmalığı tarihsel bir durum olarak görmekten çok, ontolojik bir durum olarak görmesindedir. Bunun sonucunda özgürlüğü, kişinin dışında ve dünyaya karşıt olarak görmüş ve sonuçta da içselleştirilmiş bir özgürlük olarak gerçekleştirebilecek bir şey sayan idealist anlayışa düşmüştür. Özgürlüğü sadece kendisi-için varlık açısından sınırlı tutup, kendinde-varlık için yok sayması, bir öznellik-nesnellik ayrımı getirmiştir. Böylece de statükonun haklılaştırıcısı olmuştur. Sartre, "İnsan, dehşet verici bile olsa kaderini kendisi seçer" demekle acımasızlık yapmıştır. Marcuse, "Eğer felsefe katledilen yahudileri, özgür ve sorumluluğunda bir seçimin sahipleri olarak gösterebiliyorsa, kıyııcıların ve cellatların en hünerli haklandırıcısı olarak sunan bir ideoloji konumuna düşmüştür"¹²⁷ der.

Adorno, *Minima Moralia*'da, felsefenin baştaki oluşum amacına geri dönüp ona sahip çıkmasını istemektedir: "Doğru bir yaşama biçimini öğretmek"¹²⁸ Ama günümüz koşullarında bu pek mümkün olmadığı için bu iş pek eğlenceli olmayacak, rahatlama değil huzursuzluk getirecektir. Bu yüzden Adorno, melankoliyi, gerçekten yaşanabilecek tek realite olarak kabullenmiş; "Umutsuzluk karşısında artık sorumlu bir biçimde sürdürülebilecek tek felsefe, her şeyi kurtarılanın bakış açısından görünebilecekleri biçimleriyle düşünme çabasıdır"¹²⁹ demiştir. Negatif diyalektiğin işlevi felsefeyi kendine karşı kullanmak, nesnel gerçekliği gizleyen kavramsal kabuğu çatlatmaktır. Felsefenin görevi, nesnenin hakkını özneye karşı, bireyin hakkını topluma karşı, doğanın hakkını

¹²⁵ Horkheimer, Max, *Akıl Tutulması*, s.210

¹²⁶ Horkheimer, Max, a.g.y., s.143-144

¹²⁷ Jay, Martin, *Diyalektik İnceleme*, s.396

¹²⁸ Jay, Martin, a.g.y., s.401

¹²⁹ Adorno, Theodor, W., *Minima Moralia*, s.153

insana karşı korumaktır. "Görülmesi gerekeni görmeyene karşı yapılacak şey gözüne gözlük takmak değil, hiç değilse bir kıymık olmasını bilip onun gözüne batmaktır"¹³⁰

---

¹³⁰ Adorno, Theodor, W., *Minima Moralia*, s.52

Sonuç

Frankfurt Okulu'nda belirleyici olan düşünürler olan Horkheimer ve Adorno'nun görüşleri çerçevesinde Eleştirel Teori'ye genel bir bakış geliştirmeye çalıştık. Yapmak istediklerinin, eleştirel bir toplumsal felsefe olduğunu söylemiştik. 1920'li ve 1970'li yıllar arasına baktığımızda dünyanın sosyal, siyasal ve ekonomik yönlerden dönüşümler geçirdiği, insanların daha iyi bir yaşam ve gelecek taleplerinde olduğunu görmekteyiz. Okul, bir anlamda koşulların da zorlamasıyla, kendisini dönemini irdeleyen bir etkinlik içinde bulmuştur. Çıkış noktaları, Hegelci genç Marks, yani daha filozof olan Marks olmuştur. Marksizmi her zaman özgürleştirici bir anlayış olarak görmüşlerdir. Marksizmi, diyalektik ve eleştirel bir yöntem, evrenin genel yasalarını veren ve sürekli gelişmeye açık olan bir anlayış olarak algılamışlardır.

Bu noktadan çıkışla, öncelikle birbirinden farklı bilim ve disiplinleri birleştirmeye çalışmışlar ama bütüncü, monist ve düalist yaklaşımlardan kaçınmışlardır. Sürekli vurguladıkları, özne ve nesnenin, değişik etkinlik dallarının birbiriyle karşılıklı etkileşimi ve ilişkisi anlamına gelen "dolayım" kategorisidir. Böylece genel içinde yokolan tikel'in sesini duyurmaya çalışmışlardır.

Yine, Eleştirel Teori denince öncelikle akla gelen "ideoloji eleştirisi", felsefelerinin temeli olmuştur. Ortodoks marksizmin ekonomik alt yapıyı vurgulamasına karşın, okul, üst yapı eleştirisine yani ideolojiye ve kültüre öncelik tanımıştır. Bunu da, "aydınlanma" ve "akıl" kavramları üzerinden yapmış ve bir süre sonra da tüm bir Batı Uygarlığına genellemiştir. Pozitivizmi ve bilimci, kuru hesapçı, çıkar ve fayda ölçütünden yola çıkan araçsal, teknolojik akli yani aydınlanmayı mahkum etmiştir.

Son olarak, teori ile pratiği, tüm Marksistler gibi, birleştirmeyi amaçlamışlar ama sonunda tarihin devrimci öznesi olan işçi sınıfına güvenlerini kaybederek, teoriye daha ağırlık vermeye başlamışlardır. Totaliter ve baskıcı olan tüm faşist, komünist hatta liberal sistemlerin karşısında olmuşlardır. Teknolojik egemenlik, faşizm, otorite, ırkçılık ve kitle kültürü çözümlenmeleri, onları, kapitalist sistemin, daha totaliter ve baskıcı olan teknolojik rasyonalite sistemine dönüştüğü sonucuna ulaştırmıştır. Artık bu yeni tahakküm, yöneteni de yönetileni de içine alan bir üst-sistemdir. Sonuçta ulaştıkları nokta, dünya üzerindeki çelişkinin artık sınıf çelişkisi değil, insan-doğa çelişkisi olduğudur.

Akıl, doğayı egemenlik altına alma anlayışıyla akıldışına dönüşmüş ve yeni bir tahakküm yaratmıştır; işte değişmesi gereken bu akıl anlayışıdır.

Marks'tan bu kadar farklı tespitler yaptıktan sonra, okulu hala bildiğimiz anlamda Marksist saymak zordur artık. Özellikle Marksizmin temel kavramları olan, sınıf ilişkisi, üretim ilişkilerinin belirleyiciliği ve benzerleri tamamen revize edilmiş ve artık karşımıza revizyonist bir yaklaşım çıkmıştır. Ama, Hegel'in "Hukuk Felsefesinin Eleştirisi"nde dediği gibi, her felsefe sonuçta çağını anlatmaktadır. Marksizmin içinde bulunduğu bunalım onun özgürlükçü, gelişmeye açık ve diyalektik yanının işlenmesiyle aşılabilirdi ki okul, buna yönelmiştir. Ayrıca eğer herşey diyalektik değişim ve gelişim yasalarına tâbiyse, sonuçta Marksizm de bunun içindedir ve okul Marksizmin bu diyalektik değişiminin durak yerlerinden biri olmuştur.

Frankfurt Okulu modern toplum ve modernitenin yol açtığı kayıplara dikkati çekmiştir ama hakettiği ilgiyi o zamanlar pek görememiştir. Ekoloji, araçsal akıl, kadının özgürleşmesi gibi bugün herkesin ilgilendiği konulara, 30 - 40 yıl önceden dikkat çekmiştir. Gerçi en sonunda karamsar ve kötümser bir tavıra ulaşmışlarsa da, umut-kötümserlik diyalektiği de insana ait bir sorundur. Felsefe umudun, toplum ise kötümserliğin kaynağıdır ve her ikisinin de kökeninde insan vardır. Umudun da, kötümserliğin de nedeni aslında insandır; insan tekidir.

Kaynakça

Kitaplar:

ADORNO, Theodor,W.

Eleştiri Toplum Üzerine Yazılar, Çev: Yılmaz Öner, Belge Yayınları, İstanbul, 1990

Minima Moralia, Çev: Orhan Koçak-Ahmet Doğukan, Metis yayınları, İstanbul, 1998

AKARSU, Bedia

Çağdaş Felsefe, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979

Felsefe Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1979

BOTTOMORE, Tom

Frankfurt Okulu, Çev: Ahmet Çiğdem, Vadi Yayınları, Ankara, 1994

BOZKURT, Nejat

20. Yüzyıl Düşünce Akımları, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1998

CEVİZCİ, Ahmet

Felsefe Sözlüğü, Ekin Yayınları, Ankara 1997

HANÇERLİOĞLU, Orhan

Felsefe Sözlüğü, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1979

HORKHEİMER, Max

Akıl Tutulması, Çev: Orhan Koçak, Metis Yayınları, İstanbul, 1986

HORKHEİMER, Max & ADORNO, Theodor,W.

Aydınlanmanın Diyalektiği (1. Cilt), Çev: Oğuz Özügül, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 1995

Aydınlanmanın Diyalektiği (2. Cilt), 1996

- JAY, Martin **Diyalektik İmgelem**, Çev: Ünsal Oskay, Ara Yayınları, İstanbul, 1989
- KORSCH, Karl **Marksizm ve Felsefe**, Çev: Yılmaz Öner, Belge Yayınları, İstanbul, 1991
- LUKACS, György **Tarih ve Sınıf Bilinci**, Çev: Yılmaz Öner, Belge Yayınları, İstanbul, 1998
- MARCUSE, Herbert **Tek Boyutlu İnsan**, Çev: Afşar Timuçin-Teoman Tunçdoğan, May Yayınları, İstanbul, 1975
- MAGGEE, Bryan **Yeni Düşün Adamları**, Çev: Mete Tunçay, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979
- MARX, Karl **1844 Elyazmaları**, Çev: Kenan Somer, Sol Yayınları, Ankara, 1993
- MARX, Karl & ENGELS, Friedrich **Felsefe İncelemeleri**, Çev: Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara, 1979
- SLATER, Phil **Frankfurt Okulu**, Ahmet Özden, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 1998
- STALİN, J.V. **Diyalektik ve Tarihi Materyalizm**, Çev: İsmail Yarkın, İnter Yayınları, İstanbul, 1992
- TUNALI, İsmail **Estetik**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1984
- UYGUR, Nermi **İçi Dışıyla Batı'nın Kültür Dünyası**, Ara Yayınları, İstanbul, 1992
- WEST, David **Kıta Avrupası Felsefesine Giriş**, Çev: Ahmet Cevizci, Paradigma Yayınları, İstanbul, 1998

Ansiklopediler:

Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989

İlgililerin Başvurabileceği Yabancı Kaynaklar:

- ADORNO, Theodor,W. **Beethoven: The Philosophy of Music**, Jephcott, Edmund; Tiedemann, Rolf (ed), Publisher: Stanford Univ Pres, Stanford, 1998
- ADORNO, Theodor,W. **Critical Models: Interventions and Catch-Words**, Pickford Henry W (Trans), Pub: Columbia Univ Pres, New York, 1998
- ADORNO, Theodor,W. **“Anti-Semitism and Fascist Propaganda” In Adorno: The Stars Down to Earth and Other Essays on the Irrational in Culture**, Crook, Stephen (ed), Pub: Routledge, New York, 1994
- ADORNO, Theodor,W. **“Research Project on Anti-Semitism” in Adorno: The Stars Down to Earth and Other Essays on the Irrational in Culture**, Crook, Stephen (ed), Pub: Routledge, New York, 1994
- ADORNO, Theodor,W. **Adorno: The Stars Down to Earth and Other Essays on the Irrational in Culture**, Crook, Stephen (ed), Pub: Routledge, New York, 1994
- ADORNO, Theodor,W. **Hegel: Three Studies**, NicholSEN, Shierry Weber (trans), Pub: MIT Pr, Cambridge, 1993
- ADORNO, Theodor,W. **Chamber Music (in Czechoslovakian)**, Journal Name: Estetika, 29 (3), 1-10, 1992

- ADORNO, Theodor,W. **Alban Berg: Master of the Smallest Link**, Brand, Julian; Hailey, Christopher, Pub: Cambridge Univ Pr, New York, 1991
- ADORNO, Theodor,W. **Kierkegaard: Construction of the Aesthetic.**, Hullot-Kentor, Robert (ed& trans), Pub: Minneapolis Univ of Minn Pr, 1989
- ADORNO, Theodor,W. **Aesthetic Theory**, C Lenhardt (trans), Adorno, Gretel (ed); Tiedemann, Rolf (ed) Pub: Boston Routledge & K Paul, 1984
- ADORNO, Theodor,W. **Progress**, Journal Name: Phil Forum (Boston), 15, 55-70, Fall-Wint 84
- ADORNO, Theodor,W. **Against Epistemology: A Metacritique (Studies in Husserl and the Phenomenological Antinomies)**, Domingo, Willis (trans), Pub: Cambridge MIT Pr, 1983
- ADORNO, Theodor,W. **Metacritique of Epistemology**, Journal Name: Telos, 38, 77-103, Wint 78-79
- ADORNO, Theodor,W. **Culture and Administration**, Journal Name: Telos, 93-111, Fall 78
- ADORNO, Theodor,W. **“Static and Dynamic” as Sociological Categories**, Journal Name: Diogenes, 33, 28-49, Spr 61
- ADORNO, Theodor,W. **Resignation**, Journal Name: Telos, 165-168, Spr 78
- ADORNO, Theodor,W. **On the Social Stuation of Music**, Journal Name: Telos, 128-164, Spr 78
- ADORNO, Theodor,W. **Music and Technique**, Journal Name: Telos, 79-94, Sum 77

- ADORNO, Theodor,W. **The Actuality of Philosophy, Journal Name: Telos, 120-133, Spr 77**
- ADORNO, Theodor,W. **Is Marx Obsolote?, Journal Name: Diogenes, 64, 1-16, Wint 68**
- HORKHEİMER, Max **Between Philosophy and Social Science : Selected Early Writings, Hunter, G Frederick (& other trans), Pub: MIT Pr, Cambridge, 1993**
- HORKHEİMER, Max **Vico and Mithology, Dallmayr, Fred(trans) Journal Name: New Vico Studies, 5, 63-77, 1987**
- HORKHEİMER, Max **Critical Theory: Selected Essays, Matthew J O'Connell and others (trans), Pub: Ny Continuum, 1982**
- HORKHEİMER, Max **Pessimismus Heute, Journal Name: Schopenhauer Jahr, 52, 1-7, 1971**
- HORKHEİMER, Max **On the Consept of Freedom, Journal Name: Diogenes, 53, 73-81, Spr 66**
- HORKHEİMER, Max **Theism and Atheism, Journal Name: Diogenes, 48, 39-52, Wint 64**
- HORKHEİMER, Max **The Authoritarian State, Journal Name: Telos, 3-20, Spr 73**
- HORKHEİMER, Max **De Anima – Problematik Des Begriffs Der Seele Heute, Journal Name: Universitas, 24, 1197-1204, 1969**
- HORKHEİMER, Max **Eclipse of Reason, Pub: Ny Oxford Univ Pr, 1947**